

СЈЕЋАЊА

СЈЕЋАЊА НА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ДАНИЛОВГРАДСКОМ И ПОДГОРИЧКОМ СРЕЗУ ОД МАРТА 1942. ДО СЕПТЕМБРА 1943. ГОДИНЕ

НАПУШТАЊЕ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ И ОСТАВЉАЊЕ ЈЕДНОГ БРОЈА БОРАЦА ЗА РАД У НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ПОЗАДИНИ

Од фебруара до маја 1942. десили су се крупне промјене и догађаји у Црној Гори, који су измијенили војно-политичку ситуацију. Италијански окупатор, уз помоћ домаћих слугу — четника и сепаратиста, успио је да привремено окупира слободну територију и да баца у дефанзиву народноослободилачки покрет. Негативна кретања су отпочела тајним припремама четничких вођа и агитатора за издају. Они су кришом организовали састанке и разговарали са сељацима и другима, позивајући их да се не боре и да не дају отпор италијанској војсци. При том су се служили лажним вијестима, уносећи панику и деморализацију у народ и проносећи приче како од Албаније и Цетиња долази велика италијанска војска која ће све уништити ако јој се буде пружао отпор итд. У исто вријеме обавјештавали су италијанске команде о положајима наших снага и тако партизанске јединице излагали артиљеријској и минобацачкој ватри и губицима.

Прва квинслинска јединица на територији подгоричког и даниловградског среза, односно на подручју Окружног комитета КПЈ Подгорица, формирана је у Подгорици. Био је то четнички батаљон са познатим народним непријатељем мајором Рељом Пилетићем на челу. На сцену су затим ступили пуковник Бајо Станишић и Ново Вулетих, који су у првој половини фебруара 1942. извршили пуч у НОП одреду „Бијели Павле“, привлачећи на своју страну двије чете партизана из Павковића, чиме су створили брешу у партизанском фронту на комуникацији Даниловград — Никшић. Захваљујући томе, италијанске трупе у јачини од око 5.000 војника успјеле су да се 19. фебруара пробију комуникацијом Даниловград — Никшић и да се у Никшићу споје са својим опкољеним гарнизonom.

Убрзо затим, пријешла су на страну четника читава села у Вражегрмцима, у Загарчу, Косовом Лугу, Ђешкопољу, Зети, у Кучима и Братоножићима и др. Непријатељ је успио да прекине везу између јединица НОП одреда „Бијели Павле“ са лије-

ве и десне обале ријеке Зете. Због тога Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку изузима Команско-загарачки НОП батаљон из састава Одрета „Бијели Павле” и прикључује га Ловћенском НОП одреду. Територија Комана и Загарча и у партијско-политичком погледу је везана за Окружни, односно Мјесни (срески) комитет КПЈ Цетиње и друга одговарајућа окружна и среска руководства.

У насталој ситуацији Главни штаб и Покрајински комитет КПЈ предузели су одговарајуће противмјере, с тежиштем на стварању ударних батаљона и реорганизацији партијске организације и руководства. Питање одбране територије се поставило на еластичан начин, без држања крутих фронтава. Стога је одлучено да се једна територија напусти уколико војно-политичка ситуација то буде диктирала и да се у позадини непријатеља остављају мањи број партијских радника и мање групе партизана које би изводиле ситније акције и саботаже против окупатора и четника и организовале политички рад у масама. С тим у вези 22. марта 1942. оджан је састанак Среског комитета КПЈ Даниловград, у згради Основне школе у Горњим Мартинићима, коме су присуствовали Светислав Стефановић — Пећо као делегат ЦК КПЈ и Божо Љумовић као секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку. Од чланова Среског комитета били су присутни: Зарија Шкеровић, секретар, Ратко Радовић, Зарија Стојовић, Раде Ковачевић и Нада Јововић, као и Радомир Бабић, командант НОП одреда „Бијели Павле“. На састанку је одлучено да се од пробраног људства са територије Одрета „Бијели Павле“ формирају два ударна батаљона од око 450 бораца и да се територија среза привремено напусти, с тим да се на терену за рад у непријатељској позадини остави један број бораца који би као илегалци радили по партијској и војној линији, као и један број „некомпромитованих“ чланова КПЈ, СКОЈ-а и симпатизера који би легално живјели и радили за НОП. У вези са свим овим промјенама формиран је нови Срески комитет КПЈ, у који су ушли: Зарија Стојовић, секретар, Драгутин Вуковић, Саво Жарић, Бранко Иковић и Михаило — Шаро Брајовић. Истовремено је формиран нови Срески комитет СКОЈ-а, за чијег секретара је изабран Михаило — Шаро Брајовић.

Као у срезу даниловградском тако је 25. марта 1942. састанак сличне садржине одржан у Копиљу за срез подгорички. Томе састанку су присуствовали: Светислав Стефановић — Пећо као делегат ЦК КПЈ и Блажо Јовановић као организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ и командант Зетског НОП одреда. На овом састанку одлучено је да се формира један ударни батаљон од бораца из Пипера, Куча и Братоножића, да се привремено напусти територија среза подгоричког и да се за рад у непријатељској позадини остави један број бораца.

Убрзо после одржавања ових састанака (крајем марта) ударни батаљони из даниловградског и подгоричког среза повукли су се на територију никшићког среза, заједно са штабовима Зетског НОП одреда и НОП одреда „Бијели Павле“. У Жупи Никшићкој, по наређењу Главног штаба, почетком априла извршена је реорганизација ових јединица и обједињавањем двају одреда формиран је Зетски НОП одред. Штаб одреда и Први и Други ударни батаљон остали су у Жупи Никшићкој, док је Трећи ударни батаљон стављен под непосредну команду Главног штаба и задржан неко вријеме у Горњем Пољу, а затим упућен у шавнички срез, гдје је остао све до уласка у састав Четврте пролетерске бригаде.

По одлуци Среског комитета КПЈ Даниловград, осим чланова овог руководства, за рад у позадини непријатеља као илегалци на територији среза даниловградског остављени су:

- у спушкој општини — Љубо Павићевић;
- у јеленачкој општини — Митар Иковић, Милутин — Шањо Јововић, Митар — Бедо Ковачевић, Владо Распоповић (кандидат за члана КПЈ), Коста Павићевић и Владо Јововић (касније кандидован за члана КПЈ);
- у павковићкој општини — Милисав Кољеншић и Вељко Чобелић;
- у петрушинској општини Душан Ивановић;
- у вражегрмској општини — Радоје Живковић, Саво Кововић и Бошко Радоњић.

По одлуци Среског комитета КПЈ Даниловград за секретара партијске организације у Косовом Лугу био је предвиђен Милутин — Бего Радовић, и он је требало да остане на терену као илегалца. Међутим, због тешке ситуације он се повукао с јединицама, али је почетком јуна, када је покушао да се врати у позадину страдао негдје око Грахова.

У исто вријеме на терену среза подгоричког, на бази одлуке тамошњег среског партијског руководства, у илегалству су остали:

- у пиперској општини — Блажо Марковић, Јоле Марковић, Јагош Јовановић, Војин Божовић и Бањо Новаковић;
- у кучкој општини — Боко Прелевић, Спасоје Ивановић, Миљан Вујошевић, Рашко Божовић, Милован Ивановић, Раде Прелевић, Гојко Радоњић, Миливоје Радоњић, Радомир — Љаља Вујошевић, Митар Вујошевић, Милисав Чарапић, Божо Маркуш, Блажо Нилевић и Перо Милачић (задња двојица убрзо су пали у руке непријатеља), док је Новак Вујошевић живио полуилегално;
- у братоножићкој општини — Веселин Лаловић, Вучета Кркељић и Иван Вујотић.

Међутим, ситуација током прољећа 1942. године и даље се погоршавала. Партизанске јединице нијесу могле повратити територију коју су напустиле. Напротив, морале су средином 1942. године да коначно и на дуже вријеме напусте Црну Гору. То је имало за посљедицу накнадно упућивање људи на рад у непријатељску позадину, а било је и оних који су се сами враћали и прелазили у илегалство. На тај начин је број илегалца знатно порастао у односу на првобитно стање. Ево како је то изгледало у срезу даниловградском.

Крајем маја 1942, приликом задњег повлачења јединица Зетског одреда из бјелопавлићких планина, по одлуци штаба Зетског одреда остали су, односно упућени у позадину:

— у спушку општину — Василије — Миња Ковачевић, члан КПЈ;

— у јеленачку општину — Бока Шарановић и Јоле Ковачевић, чланови КПЈ, Миливоје — Шабо Ковачевић, Борђије — Пуцо Ковачевић и Гавро Лакић, чланови СКОЈ-а, и Милутин Шарановић (неорганизован);

— у петрушинску општину — Станко Бурић, Милорад Пешић (убрзо пао у руке непријатеља), Веко Гргуровић, Петар Секулић и Никола Секулић — сви чланови КПЈ;

— у вражегрмску општину — Милета Кадовић, Јоша Јовановић, Илија Станковић, Ниша Михаиловић, Милутин Даутовић и Драгутин Грозданић, чланови КПЈ, Вуксан Мијатовић, кандидат за члана КПЈ и Радуле Вујадиновић, Машан Грозданић, Милат Кадовић, Милорад Лучић, Вукашин Грозданић, Милисав — Мато Мркић и Радосав Буровић, који су били већином чланови СКОЈ-а.

Негдје у исто вријеме, по одлуци делегата Врховног штаба, Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, у позадину су враћени: Ратко Радовић и Мирко Рачић (јеленачка општина), Адам Лучић, Косто Шарановић и Бранко Савићевић (спушка општина), Мирко Станишић (вражегрмска општина) и Лидија Јовановић из Пипера. Са овом групом вратила се и Љубица Поповић, члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору и Боку. Ова група се 26. маја по наређењу јавила у Главни штаб, који се тада налазио у Брезнама. Ту је добила прве инструкције за рад у позадини. Послије тога група је наставила пут и у Липовој Равни се повезала са Блажом Јовановићем, од којег је добила такође инструкције за рад у непријатељској позадини. У Липовој Равни група се задржала до 30. маја, када је кренула у позадину и стигла три-четири дана касније и повезала се са илегалцима (прво се повезала са Митром — Бедом Ковачевићем, а касније са Заријом Стојовићем).

Из Бајовог Поља, по задатку, 31. маја 1942. године кренула је група чланова КПЈ у којој су били: Раде Ковачевић, Велика Ковачевић и Михаило Шкерковић (све троје из јеленачке општине). Са њима су на терен дошли и Јагош Ускоковић и Боко Вујошевић, чланови Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку. У групи су били и Радуле — Русо Радуловић из Комана и Станко Шћепановић из Пипера.

У првој половини јуна 1942. са Вучева је враћена у позадину група од око 70 бораца из разних крајева Црне Горе, махом болесних и изнемоглих. У овој групи је био и један број другова из даниловградског среза, али од њих су се одржали само Владислав — Вале Распоповић, Јакша Стојовић и Илија Стојковић, партијски неорганизовани (јеленачка општина) и Божо Беговић, кандидат за члана КПЈ, и Вељко Беговић, члан СКОЈ-а (косоволушка општина, али су се задржали на терену јеленачке општине). Остали су на овај или онај начин пали у руке непријатеља (Петко Савелић, Војислав Савићевић и Јово Стојовић чланови КПЈ, Јелена Стојковић, кандидат за члана КПЈ, Душан Т. Ивановић, члан СКОЈ-а, и Марко Савићевић, родољуб).

Шеснаестог јуна 1942. штаб Зетског одреда, односно тада већ штаб Пете црногорске НОУ бригаде, вратио је на терен округа подгоричког чету од 26 бораца из састава Четвртог баталјона Пете бригаде, са задатком да се ангажује на извођењу војних акција у позадини непријатеља. Командир чете био је Саво Савовић, политички комесар Лука Вучинић, а замјеник политичког комесара Петар Јовановић. Чета се од Бајовог Поља пробила до Праге. Ту је наишла на јаког непријатеља и, не могавши да се даље пробија, неколико дана је остала у рејону села Праге и Живе. Затим је команда чете одлучила да обустави даље пробијање у позадину и да чету врати у састав бригаде. Међутим, покушај чете да се повеже са бригадом није успио, јер су јој се на путу испријечиле јаке непријатељске снаге. Успут је чета наишла на Радоја Дакића — Брка, новоименованог секретара Покрајинског комитета КПЈ, Велимира Кнежевића, члана истог руководства и секретара Покрајинског комитета СКОЈ-а, и Ика Мирковића, члана Покрајинског комитета СКОЈ-а. Пошто се срећно завршио неспоразум при првом сусрету због непрепознавања, чета се, по одлуци Дакића, упутила у позадину непријатеља, на територију Окружног комитета КПЈ Подгорица. Међутим, због сталних покрета, гладовања и велике исцрпљености, један број бораца пао је у руке непријатеља прије него је стигао тамо гдје се био упутио. Од чете чете на терен су стигли: Саво Савовић, Лука Вучинић, Милета Марковић, Петар Јовановић, Милан Живковић, Војо Маруновић, Видосава Буровић, кандидат за члана КПЈ, Душан Косовић, кандидат, Саво Лучић, Никодин — Одо Лучић, кан-

дидат, Милорад Милатовић, Томан Буровић, Раде Бошковић, Василије Павличић, члан СКОЈ-а, Вељко Дамјановић, Деса Буровић, Милисав Станковић, Миро Новељић и можда још неколико њих.

Као курири штаба Пете црногорске бригаде у јулу су на терен дошли Небо Богичевић, Миладин Павличић и Милан Бобичић. Они су донијели писма Блажа Јовановића, Радомира Бабића и других, упућена позадинским радницима.

И у подгорички срез неки борци су враћени накнадно за рад у непријатељској позадини. Тако су приликом посљедњег повлачења јединица Зетског одреда у мају 1942. године, које су се у том мјесецу биле нашле на подручју среза ради извобења акција, на терен враћени: Војо Тодоровић, Божо Лазаревић, Марко Радевић, Радуге Божовић, Мило Букић, Марија Бешић, Милинко Иванчевић, Петар Перковић, Радован Матић (кандидат), Јагош Љумовић, Савић Т. Божовић, Мило Божовић, Милинко Стојановић, Блажо Џанкић, Војин Бољевић и Петар Марковић.

Почетком јуна на терен су по задатку дошли: Лидија Јовановић (у прво вријеме била је у групи Рада Ковачевића у Бјелопавлићима, да би новембра 1942. године пријешла у Пипере) и Станко Шћепановић, такође у Пипере. Средином јуна у Пипере је као илегалца дошао и Бошко Милутиновић.

Сем тога, у Кучима је неколико људи који су у почетку живјели легално или полупегално пријешло током прољећа или љета у илегалство, и то: Савић Чарапић, Радомир Никезић, Гавро Гошовић, Грујо Спахић, Милан Прелевић, Милан Радоњић, Михајло Ивановић, Радомир Чарапић, Стеван Вујошевић, Иван Прелевић, Мило Чејовић, Сретен Божовић и Мато Џамовић.

У октобру 1942. с Блажом Јовановићем су дошли: Вукосав Божовић, Михаило Тиодоровић, Владо Гатгулин и Симо Мреновић. На подручју Окружног комитета КПЈ Подгорица, и то углавном у Пиперима, боравили су и чланови ПК КПЈ: Радоје Дакић — Брко, секретар, од 15. јула до новембра 1942, Јагош Ускоковић и Боко Вујошевић, читаво вријеме до прољећа 1943, те чланови ПК СКОЈ-а Љубица Поповић, до погибије, и Ико Мирковић, до новембра 1942.

Крајем новембра или почетком децембра 1942. на терен среза даниловградског (бјелопавлићке планине) и Пипера дошла је група од четири партизана из Поља Колашинских и Бистрице, и то: Боко Грдинић, Коста Рабрен, Момо Плавшић и Димитрије Кнежевић. Они су напустили свој терен да би избјегли уништење од стране четника, који су спроводили терор и вршили систематски хајке против илегалца.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЧЕТНИКА И ЊИХОВ ТЕРОР НАД НАРОДОМ

Одмах послѣје напуштања слободне територије од стране партизана четници су на брзину успостављали своју власт. Истовремено су извршили мобилизацију мушкараца способних за војску, које су повели у борбу против партизана. У Црној Гори су формирали три одреда стајаће војске од по 1.500 војника, а по општинама батаљоне на племенско-братственичкој основи. Истовремено су развили широку пропаганду против народноослободилачког покрета и комуниста, ширећи информације о тобожној предаји познатих партизанских руководилаца и предсказујући скоро уништење и пропаст партизана. У тој кампањи обилато су користили окупаторско-квислиншки „Глас Црногорца“, али и неке наше грешке, посебно у ликвидацији народних непријатеља које су понекад вршене под сумњивим околностима и критеријумима. Сарадници окупатора су организовали вађење лешева ликвидираних непријатеља из јама у присуству грађана. Мада су они већ били у процесу распадања, на тим лешевима налазили су наводно убоје, за које су тврдили да су посљедице масакра извршеног над убијенима од стране партизана. И приликом вађења из јама, односно ексхумације, и приликом сахрањивања посмртних остатака ликвидираних особа сарадници окупатора су држали пропагандне говоре и нападали народноослободилачки покрет и комунисте, називајући их јамарима и другим погрдним именима. У циљу компромитовања партизана користили су и публикацију „Пакао или комунизам у Црној Гори“, коју су 1942. године издали у осам бројева. Оваквом пропагандом четници су настојали да дио колебљивих и недовољно обавијештених маса вежу за себе, а посебно родбину и братственике ликвидираних, у чему су имали успјеха, нарочито у првим мјесецима након што су освојили власт.

Националистичке јединице формиране на племенско-братственичкој основи показале су се непогодне. У њима су обично владали недисциплина, колебање и самовоља. Код већине припадника ових јединица, а поготово сељака, било је карактеристично расположење да остану на свом терену, под изговором да желе да бране своје домове. У ствари, нерадо су ишли на друге терене да се боре против партизана. Такво расположење се појачало нарочито послѣје тешког пораза четника из Бјелопавлића, Куча и Братоножића у борби против партизана Зетског и Никшићког НОП одреда средином априла 1942. године у Жупи Никшићкој, када је погинуло и неколико четничких команданата. Послѣје овог пораза многи четници су тражили одсуство или су самовољно напуштали јединице и враћали се кућама. Чак и комплетне јединице напуштале су положаје или одбијале наређења за покрет ван свог терена. Тако, на при-мјер, Пиперски батаљон је одбио да иде у никшићки срез, иа-

ко су га чекали камиони на Врањинским Њивама. Кучи су такође одбили да иду ван свог терена, под изговором да не желе да воде братоубилачку борбу, окривљујући за жртве које су имали потпуковника Сава Вујошевића, који је погинуо у Жупи Никшићкој 12. маја 1942. И Гостињска чета из Бјелопавлића вратила се под изговором да нема кога тамо да гони.

Напуштајући тактизирање којег су се у почетку донекле држали, а у жељи да изврше што ширу мобилизацију и консолидацију својих редова, четници већ од априла — маја 1942. године почињу примјењивати строге репресалије и терор. За то им стоје на располагању и жандармеријске станице које организују по селима, а којима намјењују задатак не само да спроводе терор над припадницима народноослободилачког покрета већ и да примјењују мјере принуде и застрашивања над онима који су присилно мобилисани у четничке јединице. Четници врше масовна хапшења и интернирања комуниста, скојеваца и симпатизера, као и једног броја партизана који су се предавали, те чланова партизанских породица, међу којима је био и велики број старца, жена и дјете. Тако је у подгоричком срезу већ крајем маја било ухапшено и интернирано око 1500 особа. Слична је ситуација била и у даниловградском срезу, гдје је само у логору Браленовица у то вријеме било 489 особа. Примјењујући овакве мјере, четнички команданти су углавном успјели да у мају и јуну 1942. године мобилишу бројно људство и ангажују га у борби против партизана све до тренутка када су партизанске јединице средином те године напустиле Црну Гору и кренуле за Босанску крајину.

Средином јула четничко вођство је приступило реорганизацији својих јединица. Пошто су схватили да су формације створене на племенско-братственичкој основи несигурна и неподобне за борбу против партизана илегалаца и других припадника народноослободилачког покрета, четници су, уз одобрење окупатора, организовали сталну стајаћу војску од такозваних добровољаца. Тако је на подручју подгоричког, даниловградског и никшићког среза формиран Зетски четнички летећи одред са командантом Бајом Станишићем на челу, од 1500 четника. У саставу Одрета су била четири батаљона: у подгоричком срезу 1. батаљон са мајором Васом Вукчевићем на челу, у даниловградском срезу 2. батаљон са Јаковом Јововићем, бившим морнаричким официром на челу и 4. батаљон са капетаном Шпиром Стојановићем на челу (у никшићком срезу био је 3. батаљон на челу са капетаном Симом Мијушковићем).

Поред јединица Зетског четничког летећег одреда, у свакој општини формиран су батаљони тзв. сељачке народне милиције (националистички батаљони), у чији састав су улазили углавном сви за оружје способни мушкарци дотичне општине. Припадници ових формација живјели су код својих кућа и

обављали домаће послове, али су их четничке команде повремено мобилисале у циљу борбе против партизана, односно претраживања терена и гоњења партизана илегалца у околини њихових села или општина. Истовремено су реорганизоване жандармеријске станице и формирани одреди националне полиције (жандармерије) са станицама јачине од 20 до 40 жандарма за једно или више села. Ову реорганизацију званично је одобрио окупатор споразумом закљученим 24. јула 1942. између италијанског гувернера Црне Горе Пирција Биролија и предсједника тзв. Одбора црногорских националиста генерала Блажа Букановића.

Као прољеће 1942. године тако и период непосредно послје је повлачења партизанских јединица из Црне Горе карактерише велики терор окупатора и четника и других сарадника окупатора. Четници су, уз помоћ окупатора, организовали давање хране народу сваких 10—15 дана, али су правили диференцијацију тако што су од сљедовања искључивали партизанске породице и све оне који су били познати као присталице народноослободилачког покрета. Истовремено су предузимали бројне мјере да спрјече достављање хране илегалцима. Поред општинских контроле на том плану, пријетили су најстрожим казнама свима који буду ухваћени да достављају храну илегалцима. У спушкој општини су јула 1942. своје пријетње и остварили стријељајући неколико лица из братства Шарановића, након што су сазнали да су давали храну илегалцу Кости Шарановићу и још некима. Иначе, масовна хапшења су била и даље систем, прије свега хапшења чланова партизанских породица, као и лица за која су четници знали или су претпостављали да су чланови Партије, СКОЈ-а или присталице народноослободилачког покрета. Похапшен је и један број виђенијих грађана, наших пријатеља. Масовна затварања и интернирања се врше нарочито из реда оних који су били у партизанским јединицама, затим чланова народноослободилачких одбора и других. Међу ухапшенима се налазио и велики број партизана који су били ухваћени или су се предали, а у почетку нијесу затварани. Пошто су затвори у Браленовици (Даниловград) и Јусовачи (Подгорица) постали тијесни да приме све похапшене, окупатор и четници су се за вишкове снашаи на тај начин што су ослободили дио раније ухапшених, углавном старце и дјецу, као и један број оних који су били мање компромитовани или за које је интервенисао неко из реда четника, док су с друге стране отворили нове затворе у Ждребаонику и Мусовачи у даниловградском и у оквиру болнице „Крушевац“ и на Медуњу у подгоричком срезу. Поред тога, један број затвореника послали су у логоре у Албанији и Италији, а од септембра 1942. и у новоосновани логор у Бару. Каква је натрпаност у затворима и логорима била свједочи податак да се у августу 1942. у

логору на Браленовици налазило 610 лица, а у то исто вријеме у затвору „Јусовача“ у Подгорици било је око 600 лица.

У овом периоду радили су навелико четнички, односно тзв. национални судови, који су формиран и још одмах након напуштања слободне територије од стране партизана. Ови судови су готово свакодневно изрицали смртне пресуде. Но, још више стријељања окупатор и четници су извршили без икаквог суђења. Тако је у Подгорици и њеној околини стријељано на стотине лица, рачунајући и оне који су довођени из других срезова.

ПАРТИЈСКА И СКОЈЕВСКА ОРГАНИЗАЦИЈА И ПОЛИТИЧКО-ПАРТИЈСКИ РАД НА ТЕРЕНУ

Партијска и скојевска организација су у једном тренутку биле готово растројене. Било је то у вријеме напуштања слободне територије од стране партизана па за наредних неколико недјеља или мјесеци, зависно од мјеста и конкретних прилика. И поред изузетно тешке ситуације у том периоду, политички рад активиста народноослободилачког покрета није престајао. Чак је у првом тренутку био нешто и јаче изражен него мало касније, што је било условљено повременим упадима батаљона Зетског одреда у Пипере и Бјелопавлиће. Упади батаљона Зетског одреда 1. априла у Вражегрмце и 15. априла у Криваче, разоружање четника у Радовчу и друге војне акције и повремено задржавање јединица Одред на терену Бјелопавлића и Пипера до 27. маја 1942, а напосе пораз четника у Жупи Никшићкој средином априла исте године — одразили су се повољно на расположење маса. Ти фактори су у највећој мјери омогућили да дођу до изражаја негодовања људи и отпор мобилизацији коју су четници спроводили, о чему је било ријечи. Истовремено је то омогућило да дођу до изражаја и други облици манифестовања привржености народноослободилачком покрету многих који су већ били у националистичким јединицама. Тако су многи припадници „националних“ батаљона своја сљедовања хране, која су преко четничких команди добијали од окупатора, достављали партизанима, давали су им или продавали стоку, со, шећер и др., извјештавали их о покрету и распореду четничких јединица, одавали им знаке распознавања и чинили им друге услуге. Командант Косоволушког националног батаљона Владо Драговић, на примјер, долазио је на разговоре с командантом и политичким комесаром Зетског НОП одреда Радомиром Бабићем и Драгишом Ивановићем. Том приликом Драговић је дао борцима ударних јединица око 350 метака, а и касније је борцима ових јединица омогућио да добију три сандука муниције, те правио и друге услуге партизанима.

Међутим, након повлачења партизанских снага из Црне Горе услови за политичко-партијски и други рад за НОП били су изузетно тешки. Већ није било партизанских јединица у близини које би охрабривале пријатеље а опомињале непријатеља, а с друге стране — терор непријатеља достиже врхунац. Проблеми у овом погледу потицали су и из реда кадрова који су требали да остварују задатке НОП-а на терену, а који у једном броју случајева нијесу били дорасли тим задацима. Ови задњи проблеми били су посљедица недовољне сналажљивости руководства НОП-а да у кризним данима с прољећа 1942. године нађе најадекватнија кадровска и друга рјешења за рад у позадини непријатеља. Пропусти у том погледу могли би се резимирати у сљедећем:

— приликом повлачења партизанских јединица територија је напуштена на брзину, без довољно политичких, организационих и других припрема;

— остављање и враћање кадрова за рад у непријатељској позадини није било усклађено међу разним факторима. То су, поред делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Бокву, радили и партијска руководства на терену и штабови одреда, па чак и штабови батаљона и поједини руководиоци, и то често у ситуацији кад нијесу довољно познавали прилике у позадини непријатеља, нити стварне потребе и профил кадрова који су потребни;

— усљед напријед изложених начелних грешака, у позадини непријатеља је остављен један број кадрова који су били јако компромитовани, како у очима непријатеља тако и код дијела маса, те су им услови за опстанак и рад били минимални;

— враћен је или остављен такође један број оних кадрова који политички нијесу били дорасли задацима у тешким илегалним условима рада, па их је највећи број пао у руке непријатеља;

— у позадину непријатеља враћен је не мали број кадрова који су били болесни или изнемогли, у ситуацији када је њихов прихват био веома отежан, а у неким случајевима и немогућ. Обично су такви, уколико се успут нијесу предали или пали у руке непријатеља, пали на терет партијског руководства да о њима води рачуна и да их збрињава у ситуацији када је и оно само било окупирано многобројним проблемима;

— један број добрих кадрова остављен је на оним теренима на којима су услови за рад били изузетно тешки (Кучи, Зета, Вражегрмци и др.), тако да су стално били изложени великој опасности да буду уништени или ухваћени;

— један број деморалисаних партизана самовољно је напуштао своје јединице и враћао се на терен и предавао непријатељу;

— било је пар случајева слабог држања оних који су се предавали или су били ухваћени, што је деморализаторски дјеловало на масе;

— од стране руководства заузимањем је секташки однос према једном броју омладине и жена који је приликом повлачења партизанских снага против своје воље враћан на терен и остављан да легално живи, под изговором да се ради о премладим или неотпорним особама и сл. Такви су обично убрзо хапшени и интернирани од стране непријатеља.

Наведене околности утицале су да први период након повлачења партизанских снага као и изузетно тешка економска ситуација дају обиљежје политичког стања и расположења већег дијела маса. Овај период у ствари карактерише присутност у масама велике збуњености, нервозе и панике, дезоријентације, бесперспективности и страха од репресалија које су спроводили окупатор и четници. У таквим условима рад партијског руководства и партијских кадрова уопште одвијао се на два колосијека: прво, на правцу стабиловања сопствених редова и обнављања партијских и скојевских организација и, друго, на правцу повезивања са масама и ширења и јачања утицаја народноослободилачког покрета. Пошто је први задатак увелико био услов за успјешно извршење другог задатка, најодговорнија лица у Партији на терену од првог дана посветила су му дужну пажњу.

Убрзо пошто су Ратко Радовић и његова група дошли на терен формиран је ~~Окружни комитет КПЈ Подгорица у саставу: Ратко Радовић, секретар, Станко Бурић и Зарица Стојовић.~~ Истовремено су расформирани срески комитети КПЈ за Подгорицу и Даниловград, с тим што нови нијесу формираны. Тако је остало да Окружни комитет КПЈ непосредно руководи партијским радом и партијским организацијама на терену оба среза. Почетком августа 1942. одлуком Покрајинског комитета КПЈ у Окружни комитет КПЈ су кооптирани: Раде Ковачевић, Спасоје Ивановић, Брко Прелевић, Војо Тодоровић, Драгутин Вуковић и Саво Жарић. У овом периоду по свим општинама гдје су за то постојали услови формираны су и општински партијски бирои (Кучи, Пипери, Јеленак).

Одмах након формирања Окружног комитета КПЈ приступило се извршавању постављених задатака на плану обнављања и јачања партијске организације на читавој територији. Почело се са успостављањем веза између партијског руководства и организација и чланова на терену. Уз то је подстицан рад партијских организација које су већ постојале а формиране су

партијске ћелије тамо гдје нијесу постојале а за то је било услова. Такође се приступило раду на учвршћењу партијске дисциплине и одговорности, на јачању будности и конспирације и чишћењу Партије од оних који су се показали непоуздани, колебљиви и опортунисти. Радило се на обнављању партијске организације са људима који су својом активношћу и држањем током борбе заслужили тешко и часно звање члана Партије.

Челни проблем у раду на обнављању партијских организација био је проблем успостављања веза између партијских руководства и партијског чланства на терену, јер су везе биле потпуно прекинуте или јако поремећене. Оно што су среска партијска руководства и други одговорни фактори на том плану били урадили у периоду април—мај 1942. године готово потпуно је разорено у сљедећих мјесец или два дана. Изузетак су донекле чиниле партијске организације у брдским предјелима које су биле мање-више доступне илегалцима и у повољнијим условима да се одрже. Тешкоће у међусобном повезивању партијаца настале су, с једне стране, усљед појачаног терора и репресалија окупатора и четника а, с друге стране, усљед несрећених прилика у нашим сопственим редовима, тј. усљед властитих слабости и грешака, нарочито у вези са распоредом кадрава.

Окружни комитет КПЈ је одмах након свог формирања проблем успостављања веза поставио као најважнији задатак. Прије свега, требало се повезати са свим илегалцима и ангажовати их да што прије успоставе контакте са свим члановима Партије који су легално живјели, односно са партијским организацијама тамо гдје су оне постојале, те обезбиједити што редовније одржавање веза и партијски живот и рад свуда тамо гдје су услови за то постојали. Захваљујући пуном ангажовању највећег броја илегалца, поготову оних који су од почетка били у позадини непријатеља, успјели смо, сем у неким случајевима, да већ до средине јула 1942. године успоставимо везе са чланством и организацијама. Нешто теже је ишло са успостављањем веза са организацијама у Вражегрмцима, Кучима и Подгорици. Но, и тамо су везе успостављене средином љета 1942. Веза са Вражегрмцима је успостављена преко илегалца Милана Живковића, Мирка Станишића и Сава Лучића, а у Кучима веза је успостављена са Спасојем Ивановићем, Бокм Прелевићем и другим илегалцима и углавном редовно одржавана уз све тешкоће захваљујући прије свега одговорности, одлучности и храбрости кучких илегалца. Са партијском организацијом у Подгорици веза је успостављена преко Бранка Лазовића, секретара, и Халида Селхановића, члана те организације. У Даниловграду нијесмо имали партијску организацију, па смо везу одржавали са скојевском групом и неким нашим симпатизерима и родољубима (Миро Кољеншић, Кокица Гргу-

ровић — Сухих и др.). Најзад, успјели смо да се повежемо и са члановима Партије који су били ухапшени и који су се налазили у четничким и окупаторским затворима и логорима у Даниловграду и Подгорици. То повезивање смо остварили преко чланова породица ухапшених лица којима је била дозвољена посјета својих у затворима или логорима, као и преко неких наших људи који су били убачени у четничке редове. Преко ових посљедњих смо сазнали о држању свакојег затвореног члана Партије.

Наши напори на успостављању и одржавању веза нијесу се ограничили само на нашу територију, већ смо настојали, било по својој иницијативи било по задатку Покрајинског комитета КПЈ, да успоставимо везе и са сусједним партијским организација. Настојали смо прије свега да се повежемо са неким од организација са подручја наших срезова које су привремено биле везане са Окружним комитетом КПЈ Цетиње. Најприје је успостављена веза са партијском ћелијом у Косовом Лугу, и то убрзо након њеног формирања. Та веза је ишла преко два канала: један је ишао преко Мартинића на село Косић, односно на Војиславку Брајовић, члана КПЈ из тог села, до њеног хапштења. Касније је веза одржавана преко неких активиста из Брајовића (Јеленак) и преко чланова породице илегалца Божа Беговића и Вељка Беговића. Ова веза ишла је преко Копиља, односно преко Бојане Матковић. Веза са Косовим Лугом ишла је преко Душана Т. Ивановића, члана СКОЈ-а, и то послије његовог пуштања из затвора. Други канал је ишао преко Зете на село Ђурицац, односно на партијку Маргиту Драговић, која је живјела у том селу. Исте ове везе користили смо за повезивање са Окружним комитетом КПЈ Цетиње. За пребацивање на десну обалу Зете појединих руководећих људи, курира и др. као и материјала користили смо повремено и канал који је ишао преко неких наших симпатизера који су живјели у Вељем Броду.

Везу са никшићком партијском организацијом успоставили смо и одржавали преко Жупе Никшићке (Обрад Бојовић, Микоња Костић и др.), а са колашинском организацијом преко села Трмања у Ровцима, односно преко тамошње групе илегалца у којој су били Душан Влаховић, Вуко Влаховић и др. Спасоје Ивановић, члан Окружног комитета КПЈ, још у јуну 1942. успоставио је везу са Среским комитетом КПЈ Андријевица, односно са Бедом Војводићем, секретаром тога комитета, и неким другим тамошњим одговорним друговима као и са Василиом Шантојем, руководећим албанским комунистом из Скадра, који је два пута долазио код нас.

Улагани су напори да се успостави веза и са нашим јединицама у Босни. У неколико наврата на наш терен су долазили курири Пете црногорске бригаде док је она била у Зелен-

гори, а ми смо два пута слали наше курире у Босну. Први курири су пошли крајем јуна или почетком јула, док је друга група курира пошла у другој половини јула 1942. Са овом задњом групом курира пошао је и Душан Мугоша, делегат ЦК КПЈ код Комунистичке партије Албаније, који је ишао у ЦК КПЈ и Врховни штаб, да би се упознао са нашим искуствима у војној и другој организацији и борби ради преношења тих искустава Албанији, као и да би преко ЦК КПЈ тражио одобрење Коминтерне за признавање недавно основане Комунистичке партије Албаније. У пратњи Мугоше били су: Коста Шарановић, Небо Божићевић, Никола Секулић, Миладин Павличић, Василија Павличић, Томо Буровић и Војо Маруновић.

Приликом рада на стварању партијских организација водили смо рачуна да те организације стварамо према конкретним условима на терену. Настојали смо да саме организације и њихову активност — одржавање веза, стварање масовних организација, политички рад и друго прилагодимо насталим условима на строго илегалним основама, како би се што боље обезбиједили од непријатеља. Руководени тим разлозима имали смо посебно ћелије састављене од илегалца, а посебно састављене од чланова Партије који су легално живјели код својих кућа. Но, понекад смо формирали ћелије састављене и од једних и од других — тамо гдје су то бројност чланства и други услови диктирали.

Неколико мјесеци након формирања Окружног комитета КПЈ, углавном већ током лета 1942. године, у даниловградском срезу смо имали формиране партијске ћелије по свим општинама. Преглед стања тих ћелија је изгледао овако:

Вражегрмска општина. — Због изузетног терора који су спроводили четнички зликовци из мјеста (Владо Дамјановић, бивши срески начелник, Божо Станишић, који је као народни непријатељ избјегао стријељање, Перо Марушић, мајор бивше југословенске војске, браћа Вујадиновићи, Милош Поповић, Спасоје Радоњић и др.), услови за рад партијске организације у овој општини били су врло тешки за читаво вријеме илегалства. Пошто је број чланова Партије који су остали да живе легално код својих кућа био мали да би од њих била формирана посебна ћелија, формирана је заједничка ћелија од илегалца и оних који су легално живјели. У почетку, још прије формирања Окружног комитета КПЈ, овдје је постојала партијска ћелија коју су сачињавали илегалци: Бошко Радоњић, Саво Кадовић, Радоје Живковић и Бојана Поповић, као и Стоја Перовић, Рада Михаиловић и Стеван Стевановић који су легално живјели. Секретар је био Бошко Радоњић. Међутим, ова ћелија се није дуго одржала: Стеван Стевановић је погинуо, Саво Кадовић, Радоје Живковић и Бојана Поповић су напустили терен и отишли у 2. ударни батаљон Зетског НОП

одреда, Бошко Радоњић је ухваћен, а Стоја Перовић и Рада Михаиловић су ухапшене. У јулу је поново формирана партијска ћелија, у саставу: Милан Живковић, секретар, Мирко Станишић, Саво Лучић, Милорад Милатовић, Илија Станковић, Милета Кадовић, Јоша Јовановић и Ниша Михаиловић. Овој организацији су припадали и Милутин Даутовић и Драгутин Грозданић, а од почетка августа и Зора Михаиловић, која је тада примљена у Партију. Кандидати за члана КПЈ били су: Никодин-Одо Лучић, Душан Косовић и Вуксан Мијатовић. Ова партијска ћелија се одржала до друге половине јануара 1943. Међутим, своје чланство почела је да губи од самог почетка. Тако су већ у јулу 1942. Ниша Михаиловић, Милета Кадовић и Јоша Јовановић ухваћени и интернирани.¹ Тада су ухваћени и Милисав-Мато Мркић, Милутин Даутовић, Драгутин Грозданић, Вуксан Мијатовић, Илија Станковић, Машан Грозданић, Вукашин Грозданић и Радосав Буровић. У септембру је Мирко Станишић упао у четничку засједу, којом приликом је рањен и ухваћен, те интерниран у логор, у Албанију.² Са Мирком Станишићем ухваћен је и Илија Станковић. Најзад, у октобру је погинуо и секретар ћелије Милан Живковић, након чега је за секретара изабран Саво Лучић.

Павковићка општина. — У овој општини формирана је партијска ћелија састављена од илегалца и оних који су легално живјели. Кратко вријеме секретар ћелије био је Душан Јовановић (до средине априла 1942, када је присилно мобилисан од стране четника и приликом борбе у Жупи Никшићкој пријешао на страну партизана). Од краја јуна или почетка јула 1942. секретар организације био је илегалцац Петар Јовановић. У овој организацији били су још илегалци Милисав Кољеншић и Вељко Чобељић, као и Митар Павићевић, Лазар Буровић, Живко Јовановић, Војислав Јовановић и Вукадин Јовановић, који су легално живјели. Касније је у Партију примљена Велисава Павићевић. Војислав и Вукадин Јовановић убрзо су ухапштени и одведени у логор у Браленовицу, а пуштени су из затвора крајем љета 1942. године. Вељко Чобељић је, међутим, пао у руке четника који су га одвели у логор у Браленовицу, у којем је остао до краја љета 1942. године, када је пуштен. Од августа секретар организације био је Милан Бобичић, илегалцац, а у организацију су били укључени илегалци: Бока Шарановић, Саво Савовић и Веко Гргуровић. Милорад Пешић и Душан Ивановић пали су у руке непријатеља прије него што су успјели да се партијски повежу.

¹ Све троје је стријељано (Ниша Михаиловић и Милета Кадовић у репресалијама окупатора 25. јуна 1943).

² М. Станишић је побјегао из логора у октобру 1943.

Јеленачка општина. — У овој општини постојале су три партијске ћелије, састављене од људи који су легално живјели (једна у Мартинићима, друга у Гостиљу Мартинићком и Брајовићком и трећа у Доловима Ковачким и Пољицу) и једна партијска ћелија коју су сачињавали илегалци.

Секретар партијске ћелије у Мартинићима био је Божо Бурановић.³ У овој организацији били су још: Десанка Живковић, Сенка Бурановић — кандидат, Миладин Перовић, Радисав Балетић, Станка Савељић и Дара Шарановић. Крајем љета и почетком јесени 1942. године у Партију су примљени Војо Живковић и Милија Савељић, као веома активни чланови СКОЈ-а. У то вријеме члан ове ћелије постао је и Петко Савељић, који је тада пуштен из логора у Брајеновици (у јуну је враћен са Вучева као изнемогао и на повратку је ухваћен и затворен од стране четника). Десанка Живковић и Сенка Бурановић ухапшене су октобра 1942. и одведене у логор.

Партијску ћелију у Гостиљу Мартинићком и Брајовићком чинили су: Милан Лајовић-Мујо, секретар, Новак Милатовић и Борђе Радовић. Међутим, Лајовић је убрзо ухваћен и одведен у затвор, а потом стријељан. Послије извјесног времена у Партију су примљени Драгутин Филиповић и Раде Иковић, до тадашњи кандидати за чланове КПЈ. Секретар партијске ћелије у новом саставу био је Новак Милатовић.

У партијској ћелији на терену Гостиља састављеној од илегалца били су: Мирко Рачић, секретар, а чланови: Митар Иковић, Вељко Беговић и Божо Беговић. Чланови Среског, односно Окружног комитета КПЈ: Ратко Радовић, Зарија Стојовић, Саво Жарић, Драгутин Вуковић, Бранко Иковић и Михаило — Шаро Брајовић повремено су присуствовали састанцима ове организације. Милутин — Шањо Јововић и Владо Распоповић су ухапштени, односно пали у руке непријатеља прије формирања ове ћелије. Касније је кандидован и Владислав — Вале Распоповић (враћен као болестан на терен).

Секретар партијске ћелије у Доловима Ковачким и Пољицу био је Коста Павићевић, а чланови: Драгослав Шкеровић, Рудо Ковачевић, Плана Ковачевић, Јанко Ковачевић, Бајо Ковачевић и Војин Лакић. Коста Павићевић је погинуо у борби против четника на Кривачи, па је секретар организације постао Јанко Ковачевић. Драгослав Шкеровић је у мају ухваћен, одведен у затвор и нешто касније стријељан. У ову организацију су нешто касније примљени Душан Филиповић и Стоја Прашчевић, а 1943. године и Даница Шкеровић.

Ћелију илегалца у Доловима и Пољицу сачињавали су: Митар — Бедо Ковачевић, секретар, Јоле Ковачевић, Василије

³ Ухваћен 9. јула 1943. код Слапа од стране Италијана, који су га на лицу мјеста стријељали.

— Миња Ковачевић, Велика Ковачевић, Лидија Јовановић, Михаило Шкеровић, Бранко Савићевић, Коста Шарановић (до одласка са терена) и Адам Лучић. Раде Ковачевић и Станко Бурић као чланови Окружног комитета повремено су присуствовали састанцима ове организације.

Спушка општина. — У овој општини била је једна партијска ћелија састављена од чланова који су легално живјели. Секретар ћелије био је Петар Катнић, а чланови: Марко Матовић, Радуле Марковић и Крсто Перовић. Ускоро су у Партију примљени кандидати за члана КПЈ Софија Буровић и Вукота Буричковић, а нешто касније и Анто Брајовић, док је Зора Шарановић, такође кандидат, ухапшена, одведена у логор и стријељана 1943. године. Илегалци из ове општине налазили су се на територији јеленачке општине и тамо су били партијски везани.

Косоволушка општина. — Почетком јесени 1942. формирана је партијска ћелија на челу с Радованом Прелевићем као секретаром. У ћелији су још били: Војиславка Брајовић, која је убрзо ухапшена и одведена у логор, Маргита Драговић, Мирчета Буровић, Милутин Буровић и Ленка Радовић.⁴ Међутим, територија Косовог Луга је током љета 1942. пријешла у надлежност Окружног комитета КПЈ Цетиње, па је и ова организација припала том комитету, односно Међуопштинском партијском бироу Комани — Загарац, на челу са Блажом Мраковићем, чланом Окружног комитета КПЈ Цетиње.

У подгоричком срезу за Окружни комитет КПЈ Подгорица биле су везане партијске организације у Кучима, Пиперима и Подгорици. Партијске организације у Љешкопољу, Зети и Доњој Љешанској нахији нијесу биле везане за Окружни комитет КПЈ Подгорица све до љета 1943. године. Оне су биле у истом положају као и организације у Загарчу, Команима и Косовом Лугу.

У Пиперима је било формирано пет партијских ћелија, које су биле овако груписане:

У Копиљу, Радовчу и Црнцима била је једна ћелија у саставу: Душан Љумовић, секретар, Илија Љумовић, Саво Вукашиновић, Никола Вукашиновић, Милика Бетковић, Јагош Љумовић и Блажо Цанкић. Ускоро су примљени у Партију Душан Шћепановић, Вукашин Вукашиновић и Јакша Бурашевић, чланови СКОЈ-а, а нешто касније Драгутин Шћепановић — Шоро и скојевка Бојана Матковић. Такође су примљени у КПЈ Боле Шћепановић, Драгутин Пудевић и Милош Љумовић.

У Близни, Живи и Сеоцима формирана је ћелија у саставу: Станка Поповић, Милинко Иванчевић (илегалац), Олга Поповић и Анђа Михаиловић, а убрзо је примљен у Партију Ми-

⁴ Стријељана 23. јула 1944. на Лазинама код Даниловграда.

лорад Поповић. У прво вријеме секретар организације била је Станка Поповић (до хапшења у априлу 1942), а потом је секретар била Олга Поповић.

У Ријечи Пиперској, Тополовнику и Мркама била је ћелија у саставу: Радивоје Радовановић, секретар, Рашко Поповић, Бањо Новаковић, Радуле Божовић (сва три илегалци), Павле Радовановић и Васиљка Вујотић, а нешто касније је примљен Михаило Новаковић.

У Стијени и Радећој у саставу ћелије су били: Војин Божовић, секретар (илегалац), Томаш Марковић, Драго Илић и Милош Матовић, а касније је примљен Видак Илић, Петар Божовић, Богдан Марковић, Мило Божовић и Була Марковић.

У петој ћелији су били само илегалци: Блажо Марковић, секретар, Јоле Марковић, Јагош Јовановић, Божо Лазаревић, Војин Бољевић, Марко Радевић, Милета Марковић, Бошко Миљугиновић, Марија Бешић, Петар Марковић, Мило Бүкић, Радован Матић, кандидат. Видак Поповић, Милинко Стојановић и Петар Перковић пали су у руке непријатеља прије него су успјели да се партијски повежу. Војо Тодоровић, члан Округног комитета КПЈ, повремено је присуствовао састанцима ове организације.

Радам ћелија у Пиперима руководио је Општински биро, састављен од три члана: Блажо Марковић, секретар, Станка Поповић и Васиљка Вујотић. Крајем октобра 1942. године дужност секретара бироа преузео је Вукосав Божовић.

На терену Куча, поред чланова КПЈ илегалца, који су имали посебну организацију (секретар је био Милисав Чарапић), било је око 20 чланова КПЈ који су легално или полулегално живјели, а били су извјесно вријеме организовани у двије ћелије (једна за Доње, а друга за Горње Куче). Организовани рад је почео у току љета, захваљујући активности појединих илегалца-чланова КПЈ, који су по добијеним задацима обилазили комунисте који су легално или полулегално живјели и пружали им помоћ у раду.

У Кучима чланови КПЈ су били: Боко Прелевић и Спасоје Ивановић, чланови ОК КПЈ, Миљан Вујошевић, Рашко Божовић, Милован Ивановић, Раде Прелевић, Гојко Радоњић, Миливоје Радоњић, Радомир — Љаља Вујошевић, Митар Вујошевић, Милисав Чарапић, Божо Мракуш, Новак Вујошевић, Савић Чарапић, Радомир Чарапић, Радомир Никезић, Гавро Гошовић, Грујо Спахић, Ратко Радоњић, Сретен Божовић, Миљан Божовић, Михаило Ивановић, Божидар Петровић, Стеван Вујошевић, Коса Радоњић и други који су у то вријеме примани у чланство.

У Брскут се вратио један број оних који су били у партизанским јединицама и легализовао се, а партијски рад је обнов-

љен у љето 1942. године, и то прије свега захваљујући Љубици Поповић, Рашку Божовићу и Боку Прелевићу. Биле су три ћелије (у Брскуту, Стравчу и Веруши), у којима је било око 20 чланова. Постојао је Биро ћелија, на челу са секретаром Савом Милачићем, који је редовно одржавао везу са секретаром Међуопштинског бироа Боком Прелевићем. Након сучоба који се одиграо у Брскуту 27. децембра 1942. године између четника и присталица НОП-а, скоро сви чланови КПЈ су похапшени, тако да је престао сваки партијско-политички рад све до прољећа 1943, када је поново обновљен захваљујући залагању Бока Вујошевића, Драгутина Радовића и Бока Прелевића. Један од ухапшених чланова КПЈ је стријељан, два су интернирани, док су остали пуштени на слободу два мјесеца након хапшења.

У Братоножићима је била једна ћелија од неколико чланова, у коју су били укључени сви чланови КПЈ са тог терена. Секретар организације био је Вучета Кркељић, а чланови: Веселин Лаловић и Иван Вујотић (сви илегалци). У овој организацији су били и Лука Вујотић, Мило Кркељић, Мило Тошковић, Крстиња Ивановић, Божидар Петровић и Љубица Кркељић.

Ради успјешнијег руковођења партијском организацијом у Кучима, Брскуту и Братоножићима формиран је Међуопштински биро, а секретар му је био Боко Прелевић.

У Подгорици је секретар ћелије био Бранко Лазовић (од јула 1942. године па до поновног хапшења крајем године). У ћелији су били: Марија Прља и Халид Селхановић. Касније су примљени у Партију Слободан Мартиновић, Момо Ненезић, Јагош Секулић и Никола Вујовић.⁵

Истовремено са радом на стварању партијских организација партијска руководства су радила и на стварању скојевских организација. Тако је у вријеме када је формиран Окружни комитет КПЈ Подгорица формиран и Окружни комитет СКОЈ-а Подгорица, у саставу: Зарија Стојовић, секретар, Михаило — Шаро Брајовић и Блажо Марковић. Дотадашњи средски комитети СКОЈ-а за Даниловград и Подгорицу расформирани су, а нови нијесу формиран. Окружни комитет СКОЈ-а је преузео све послове руковођења овом организацијом на читавој територији, непосредно контактирајући са чланством и руководством по општинама.

Као и у случају партијске организације, и Окружни комитет СКОЈ-а је прије свега приступио повезивању са свим постојећим руководством, организацијама и чланством, да би затим приступио стварању нових организација, те општем кон-

⁵ Др Буро Вујовић, Листом у борбу кроз огањ за слободу 1941—1945, *Револуционарни покрет у општини Титоград 1919—1945*, Титоград 1975, 158.

солидовању организација и њиховом оспособљавању за активно дјеловање и повезивање са ширим масама, како се не би десило да се пасивизирају, изолују и препусте четницима и њиховом утицају. Захваљујући уложеном напору, већ у првој половини љета 1942. године у већини села и општина обновљене су или проширене и консолидоване скојевске организације. Окружни комитет СКОЈ-а као и партијски радници доста често су обилазиле ове организације, присуствовали њиховим састанцима и пружали им помоћ у раду. Значајну помоћ у овом погледу пружили су и чланови Покрајинског комитета СКОЈ-а који су се налазили на нашем терену — Љубица Поповић и Ико Мирковић.

Након што је организација СКОЈ-а обновљена, проширена и углавном консолидована, њено организационо стање у срезу даниловградском изгледало је овако:

— у општини вражегрмској организација је бројила 25 чланова, подијељених на три актива, којима су руководили Стоја Перовић, Војо Мандић и Мило Михаиловић;

— у павковићкој општини био је један актив СКОЈ-а од 12 чланова, чији је секретар била Велисава Павићевић;

— у јеленичкој општини скојевска организација је бројила 82 члана, подијељена на осам актива. Секретари тих актива били су: Јелена Павличић,⁶ (Горица, Кула Лакића, Вучица), Даница Шкеровић (Долови Ковачки, Пољица), Бојана Брајовић (Доњи Брајовићи), Божидар Радовић — Кика (Гостиље Мартињићко), Раде Иковић (Гостиље Брајовићко), Станка Савелић (Градина), Војо Живковић⁷ (Доњи Мартинићи и Доње Село) и Никола Бурановић (Подглавице);

— у косоволушкој општини скојевска организација је у почетку бројила око 25 чланова, подијељених на три актива, чији су секретари били: Војислав Брајовић, Драго Прелевић и Војин Буровић. Касније се организација стално проширивала;

— у Даниловграду је дјеловао скојевски актив од око 15 чланова, којим је руководио Владо Б. Пајовић;

— у петрушинској општини био је у почетку један актив (Секулићи) од 7—8 чланова, а секретар му је био Радуре Секулић. На осталом дијелу ове општине остао је један број чланова СКОЈ-а који су у већини одмах похапшени, тако да је само један мањи број успио да се повеже тек крајем 1942. године;

— у спужској општини била су два актива СКОЈ-а. Први је био у Спужу са око 10 чланова, којим је руководио Анто Бра-

⁶ Стријељана 23. јула 1944. на Лазинама код Даниловграда.

⁷ Погинуо у партизанима крајем 1943. године.

јовић, а други у Новом Селу и Кликовачима, са око 5 чланова, којим је руководио Љубо Перовић. Крајем љета ова организација је проширена и формирана су још два актива.

У подгоричком срезу организационо стање СКОЈ-а било је следеће:

У Пиперима је постојала доста јака и бројна организација СКОЈ-а, која је обухватала скоро сва села. У Копиљу и Радовчу актив је бројио 20 чланова. Секретар је у прво вријеме био Вукашин Вукашиновић, а нешто касније Бојана Матковић. У Црнцима актив је имао 8—10 чланова, а секретар је био Владо Љумовић. У Стијени актив је бројио око 22 члана и био је подијељен у три групе, а секретари су били: Драгутин Марковић — Царо (Церовице), Драгутин Новељић (Доња Стијена) и Лазо Марковић (Горња Стијена). У Рогамима и Бурковићима актив је бројао око 10—11 чланова, а секретар је био Вукашин Вучинић. У Сеоцима актив је имао 10 чланова, а секретар је била Анђа Михаиловић. У Дубрави, Близни и Свиби актив је бројао 17 чланова, а секретар је био Милорад Поповић. У селу Ожеги актив је бројао 6 чланова, а секретар је био Вукашин Радевић. У Ријечи Пиперској и Мркама актив је имао око 15 чланова, а секретар је била Васиљка Вујотић. Ради успјешнијег руковођења овако бројном организацијом формиран је Општински комитет, којим је руководила Васиљка Вујотић, а члан тог комитета био је Милорад Поповић.

У Кучима је такође постојала бројна скојевска организација, подијељена на два актива од око 40—50 чланова. Један актив је био у Доњим Кучима, подијељен на три групе, а други, у Горњим Кучима, у коме је било пет група. За руковођење овом организацијом формиран је комитет.

У Братоножићима су постојала три актива СКОЈ-а — у Киселици, Клопоту и Лутову — чији су секретари били Мило Марковић, Божидар Петровић и Мило Кркељић. Активи су бројали по око 8 чланова. Активи СКОЈ-а постојали су и у сваком селу у Брскуту. За рад по СКОЈ-у одговарао је Рајко Секуловић. У Подгорици је такође постојала скојевска организација са више актива.

Читав рад на обнављању и јачању партијских и скојевских организација имао је у крајњој линији за циљ постизање што веће оспособљености за политички рад са народом на линији народноослободилачке борбе, односно јачање позиција народноослободилачког покрета. Као посебан фактор у читавом том послу јављали су се илегалци. Мањи број илегалца није био партијски организован, али су сви били политички радници или је требало да то буду. Због тога је Окружни комитет КПЈ илегалцима поклањао посебну пажњу и третирао их у неку руку као посебну институцију. На тој основи иницирао је

одржавање састанака илегалца са појединих ширих рејона, понекад и са читаве територије среза. Први и свакако врло значајан састанак илегалца са територије среза даниловградског (лијева обала Зете) одржан је почетком августа 1942. у Међугорју (између Студеног и Вукотице). На том састанку анализирана је ситуација у срезу, укаzano на проблеме у раду и постављени задаци за даљи рад. Истовремено су критиковани илегалци који се нијесу били довољно активирали, односно који су се били зачурили и одвојили од маса из страха да не буду откривени од стране непријатеља. Послије те критике до-тадашње појаве зачуривања од стране мањег броја илегалца убрзо су отклоњене.

Током љета 1942. одржани су састанци свих илегалца у Пиперима, а такође и у Кучима. Такви састанци одржавани су и касније. Доста често су одржавани скупни састанци илегалца и на другим сличним теренима, као у Вражегрмцима, Павковићима, Доловима Ковачким, Гостиљу, углавном тамо гдје су иначе биле њихове јаче концентрације. Илегалци у овим мјестима имали су могућности да се често састају, а у зимском периоду углавном су тако били и груписани, живећи у заједничким склоништима. Оно што карактерише илегалце са подручја срезова даниловградског и подгоричког јесте њихова велика мобилност, динамичност и често одлажење на терен, што је, поред осталог, помогло да се увелико сачувају.

Извршавајући партијске и друге задатке, неки илегалци су били посебно покретљиви. Тако су ради повезивања са партијском и скојевском организацијом, контактирања са масама и у вези са другим задацима на терен често одлазили: у спушкуну општину Михаило — Шаро Брајовић, Косто Шарановић, Бранко Савићевић, Адам Лучић (који се средином љета и утопио у Зети враћајући се са једног свог задатка) и Василије — Миња Ковачевић; у Куче и Братоножиће Љубица Поповић, Спасоје Ивановић, Зарија Стојовић и Војо Тодоровић; у Рогаме, Церовицу и нека друга пиперска села Божо Лазаревић и Марко Радевић; у Црнце Бошко Милутиновић, Ратко Радовић и Драгутин Вуковић; у Стијену Пиперску Блажо Марковић и Јоле Марковић; у Завалу, Мрке, Биоче и Ријеку Пиперску Војо Тодоровић; у Копиље, Сеоца, Живу и Близну Ратко Радовић; у Мартиниће Драгутин Вуковић, Зарија Стојовић и Ратко Радовић; у Брајовиће Мирко Рачић; у Петрушиновиће Станко Буринић, Раде Ковачевић, Бока Шарановић, Веко Гргуровић, Никола Секудић и Милан Бобичић; у Павковиће Петар Јовановић,⁸ Милисав Кољеншић и Раде Ковачевић; у Вражегрмце Милан Живковић, Мирко Станишић, Саво Лучић, Раде Кова-

⁸ Погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

чевић, Станко Бурић⁹ и други. Сви ти одласци на терен позитивно су се одразили не само на рад партијске и скојевске организације већ и на држање дијела сељака — наших симпатизера, са којима смо се повезивали. Повезивање са ширим кругом људи помогло је да се све више уклања неповјерење према партизанима и да се људи постепено ослобађају страха који је у почетку био јако присутан.

Ефекти нашег рада почели су да се потврђују и таквим резултатима као што је формирање илегалних народноослободилачких одбора. Већ крајем љета и почетком јесени 1942. године илегални НОО-и су постојали у Купинову и у неким другим селима у Вражегрмцима, у Сретњи, Доловима Ковачким и Пољицима, у Слатини и Поткрају, у Доњим Брајовићима, у оба Гостиља, у Мартинићима и Спужу, у већини села у Пиперима, у неким селима у Кучима и у Лутову у Братоножићима. Поред ангажовања на политичком плану, НОО-и су организовали прикупљање хране, одјеће, обуће и другог за потребе илегалца. У прикупљању санитетског материјала, хартије, набавци одјеће и обуће и др. нарочито су били активни неки наши људи у Подгорици и Даниловграду. Као диван примјер родољубља и привржености народноослободилачком покрету посебно треба истаћи Кокицу Гргуровић — Сухих, власницу књижаре у Даниловграду, која нас је перманентно снабдијевала хартијом и другим концеларијским материјалом око годину дана.¹⁰

Међутим, мора се нагласити да је основни печат појачаној активности на терену на линији народноослободилачког покрета давала омладина. У свим акцијама омладина се истицала: у сакупљању хране и разног материјала и дотурању онога што је било потребно илегалцима, у обавјештајном раду (нарочито женска омладина), у курирској служби (посебно кад је било у питању одржавање веза са градовима) итд. Исто тако треба истаћи држање и активност једног броја дјеце од 10 до 14 година. Ова дјеца су била веома погодна за одржавање веза са илегалцима (као курири, за обавјештавања о непријатељу, за дотурање хране итд.), пошто су се као чобани кретала по терену гдје су илегалци боравили, а била су веома храбра, одважна, вјешта, повјерљива и привржена народноослободилачком покрету, тако да није постојала опасност да ма које од њих било шта ода непријатељу ни под каквим условима.

По задатку Окружног комитета КПЈ, партијске организације су настојале да у редове четника убаце један број чланова Партије и наших симпатизера, са задатком да прикупљају што

⁹ Крајем октобра или почетком новембра 1942. отпутовао на партијски рад у Метохију, гдје је 1943. године погинуо.

¹⁰ Кокица Гргуровић-Сухих је стријељана јула 1944. на Лазинама код Даниловграда.

више обавјештајних података о непријатељу, да подстичу људе на отпор мјерама и акцијама четничких команди, да уносе панику и деморализацију у редове непријатеља и да се супротстављају хапшењима и другим репресивним мјерама непријатеља. Захваљујући оваквој оријентацији, ми смо заиста успјели да извјестан број наши људи убацимо у неке четничке штабове, у четнички војни суд и неке друге непријатељске пунктове. Преко тих људи (а наравно, користећи и друге могућности) прикупљали смо податке о непријатељу, о његовој активности, бројности, покретима, намјерама и другом. Нарочито нам је било стало до података о активности четничког вођства и уопште истакнутих народних непријатеља. На линији оваквог рада скоро по свим селима организоване су тзв. релејне станице, у којима је највећим дијелом била ангажована омладина и један број пионира (дјецe), које су будно пратиле сваки покрет четника и о томе обавјештавале илегалце.

Захваљујући релативно брзом враћању утицаја Партије, политичко стање од јесени 1942. године било је неупоредиво боље него неколико мјесеци раније. Може се без претјеривања рећи да највећи број села у Пиперима, нека села у Доњим Кучима, Лутово у Братоножићима, оба Гостиља, Мартинићи, Долови Ковачки, Пољица, Сретња и друга била су у огромној већини уз народноослободилачки покрет. Тако су услови за рад постајали све повољнији, што смо ми добро користили. Многа од ових села, а нарочито она која су била удаљена од окупаторских гарнизона и сједишта четничких команди, служила су као база илегалцима, који су у њима већ крајем љета и почетком јесени 1942. године наступали полулегално. У тим селима повремено су одржавани и масовнији састанци са сељацима, на којима је понекад било присутно и по 20 до 30 људи. На таквим састанцима обично су иступали поједини истакнути илегалци који су сељацима износили спољну и унутрашњу политичку ситуацију, разговарали са њима о разним другим проблемима, објашњавали им издајничку улогу четника итд.

Велики значај за константно побољшавање политичког стања на терену имао је општи развој догађаја, нарочито на свјетским фронтovima, и, наравно, пропаганда коју смо ми на тој основи развијали. Окружни комитет КПЈ је располагао једном писаћом машином и шапирографом, а хатрију смо добијали, као што је речено, из Даниловграда. У почетку смо од пропагандног материјала имали углавном само говор друга Тита од 19. јуна 1942. који је одржао пред борцима Четврте пролетерске црногорске бригаде, на основу којег смо мање-више првих неколико мјесеци и објашњавали политичку ситуацију. Прву значајнију информацију након тога, на основу које смо стекли увид у шири развој догађаја, добили смо почетком друге половине октобра 1942. године, доласком Блажа Јовановића

из Босне. Јовановић, који је по задатку ЦК КПЈ ишао за Албанију, упознао нас је са великим успјесима јединица Народноослободилачке војске у Босни и другим крајевима земље, што је још више подигло наше самопоуздање и пружило нам велике могућности за агитационо-пропагандни рад. Убрзо после тога почели смо добијати по један примјерак радиовијести, које је емитовала Радио-станица „Слободна Југославија“, а који нам је слала цетињска партијска организација, односно Окружни комитет КПЈ Цетиње. Добијене радио-вијести умножавали смо и по један примјерак достављали скоро у свако село на нашој територији. Јасно је колико смо путем ових радио-вијести могли даље позитивно утицати на расположење маса када су те масе, захваљујући баш вијестима које су добијале, у позним јесењим данима 1942. године биле обавијештене не само о новим успјесима јединица Народноослободилачке војске већ и о заустављању њемачке офанзиве код Стаљинграда од стране Црвене армије, о успјесима савезничких армија у Африци и другим великим успјесима антифашистичке коалиције.

ЧЕТНИЧКЕ ХАЈКЕ И ПРОГОНИ И СТРАДАЊА ЈЕДНОГ БРОЈА ИЛЕГАЛАЦА

У циљу заробљавања или ликвидације илегалца четници су систематски изводили акције чишћења терена и вршили потјере за илегалцима, мобилишући за то понекад и читава села. Истина, добар број тих мобилисаних сељака је настојао да нам пружи помоћ и у најтежим тренуцима, обавјештавајући нас о акцијама, приликом извођења акције грдећи партизане на сав глас, извикујући разне пароле или пјевајући разне пјесме, само да би нам скренули пажњу на присуство четника, итд. Било је случајева и да поједини мобилисани селаци — наши симпатизери — приликом потјере наиђу на илегалце и да успију да четнике скрену у неком другом правцу, мимо илегалаца.

Главну улогу у борби против илегалаца имале су сталне четничке формације, што значи за наш терен — Зетски четнички летећи одред односно његов Први, Други и Четврти батаљон. Ове јединице развиле су своју обавјештајну службу са циљем да прикупе што више података о илегалцима и њиховом кретању, о њиховим склоништима, везама и цјелокупној активности. У ствари, четничке јединице приступиле су једној више организованој и осмишљеној борби за уништење илегалаца, будући да су биле свјесне њихове улоге и значаја за оживљавање и јачање народноослободилачког покрета на терену. Да би илегалце одвојили од својих база, четници су вршили повремено исељавање становника неких села, углавном из брдских крајева, или су их сабијали на узаном простору, како би били под њиховом већом контролом. Истовремено су вршили забрану

кретања ван села, поготово члановима партизанских породица и нашим симпатизерима.

У колико се наша ситуација политички поправљала у толико су четници са својим акцијама били више упорни, настојећи да силом надомјесте оно што нијесу могли политичким средствима борбе. Акције су усмјеравали најчешће према Пипери-ма и Гостиљу, гдје су се налазиле наше главне базе. Значајније четничке акције, о којима има помена и у сачуваној четничкој документацији, биле су: 23. августа, 4—6. септембра, у октобру, 23—26. новембра и у децембру 1942. Занимљиво је како су четнички команданти преко наредаба за извођење ових акција гледали на рашћење опасности од партизана — илегалаца и њихове пропаганде.

Тако, командант 1. четничког батаљона Васо Вукчевић 29. септембра 1942. наређује командирима чета да формирају потјерна одјељења, јер се у околним брдима и планинама крију мање групе партизана, које су отпочеле нову пропаганду међу сељацима, наговјештавајући чак и нападе на аутомобиле и четничке јединице. Вукчевић у свом наређењу даље наводи да по селима има лица која роваре и бушкарају на штету „националног“ покрета и наводно сију мржњу код сељака. О истим појавама пише и Блажо Букановић у свом распису од 27. септембра исте године. Он истиче да се комунисти појављују на разним мјестима, да њихове „заразне акције“ узимају све више маха, да по варошима нијесу престале да раде њихове ћелије итд. Једном ријечју, према Букановићу, комунисти су на послу неуморни и не бирају средства да се повежу с народом.¹¹

Осамнаестог октобра 1942. мајор Васо Вукчевић шаље командирима чета распис у којем наводи да су комунисти отпочели акцију за разбијање „националног“ покрета и за завођење свог режима. Том приликом он своје потчињене упознаје да је у Бјелопавлићима откривена организација која ради на таквом послу и да је на тој основи похапшено око 50 лица.¹²

Све акције које су четници водили за уништење илегалаца и њихових база завршене су у највећем броју случајева без успјеха. Оцјењујући да им властите снаге нијесу довољне, четници 1. и 2. батаљона Зетског летећег одреда у децембру 1942. ангажовали су Љеворечки четнички батаљон, али опет без успјеха.¹³ Да би зауставио нарастање снага народноослободилачког покрета, Блажо Букановић, предсједник Црногорског националног одбора, 7. децембра 1942. донио је специјалну наредбу којом је овластио свакога да може да убије или да преда партизана, те

¹¹ Архив Војноисторијског института (АВИИ), к. 133, док. 4/3, 5/3 и 44/2.

¹² Исто, док. 4/3.

¹³ *Зборник НОР*, III, 4, док. 229.

да се сваки ухваћени партизан или његов јатак кажњавају смрћу или робијом. Тамо гдје партизани имају подршку више од 10 лица или пак подршку читавог села упућују се четничке јединице да живе о трошку тих лица односно тог села све док се стање „среди“. Букановићевом наредбом предвиђена је казна робије за сва лица која знају гдје се партизани налазе, као и за она која знају партизанске јатаци а то неће да пријаве.¹⁴

И поред тога што су били одважни и организовани, илегалци нијесу прошли без жртава у акцијама које су четници водили против њих. Прва жртва из реда илегалаца био је Владо Распоповић, који је као тешко рањен у априлу 1942. ухваћен од стране четника у Мартинићима. Четници су га предали окупатору у Даниловграду, који га је послје кратког времена стријељао. На стрелишту, као и иначе, имао је херојско држање. Почетком љета у Гостиљу Брајовићком погинуо је од стране једног четника Бранко Иковић, члан Среског комитета КПЈ.

У августу 1942. четници су открили и напали базу илегалаца близу Вукотице, у којој су се налазили неки чланови Покрајинског комитета и Окружног комитета КПЈ Подгорица, као и неки други илегалци. Захваљујући сналажљивости и познавању терена, илегалци су избјегли опасност и извукли се из окружења батаљона Јакова Јововића. Настрадао је само Алекса Поповић, који није познавао терен и који се није снашао. Он је био курир Окружног комитета КПЈ Никшић и дошао је био код Покрајинског комитета КПЈ и Окружног комитета КПЈ Подгорица ради успостављања везе.

Једанаестог октобра 1942. приликом једне акције 1. батаљона Зетског летећег одреда, коју је предводио капетан Шпиро Стојановић, погинуо је у Планини купинској Милан Живковић, секретар партијске ћелије у Вражегрмцима. Он је, истина, претходно убио изнад себе једног четника који му се из засједе био бацио на леђа, али је убрзо затим и сам убијен, не могавши измаћи блокади четника.¹⁵

Двадесет другог новембра 1942. у Руишком Гвозду погинуо је Радован Матић, кандидат за члана КПЈ из Пипера, у једној акцији о којој ће касније бити више ријечи.

У децембру 1942. погинуло је пет илегалаца у Кучима. Другог децембра у Маслинама код Подгорице страдали су Раде Прелевић, Гојко Радоњић и Милован Ивановић. Прва двојица су погинули, а Ивановић је тешко рањен и заробљен и нешто касније стријељан на Забјелу код Подгорице. Само недјељу дана касније погинули су Љубица Поповић, члан ПК СКОЈ-а, и Ра-

¹⁴ Исто, док. 230.

¹⁵ Саво Лучић и Вуксан Мијатовић, *Народноослободилачки покрет на територији општине вражегрмске од почетка 1942. до септембра 1943. године*, Историјски записи, 2/1976, 336—337.

шко Божовић. Шестог децембра четници су ухватили писмо које је Љубица Поповић писала Бранку Лазовићу, секретару партијске ћелије у Подгорици. На основу података из тог писма четници су блокирали село Орахово у Кучима и ноћу између 8. и 9. децембра Љубицу и Рашка су тешко ранили. Сјутрадан су двоје рањених партизана блокирали у једној колиби, гдје су се били склонили. Након јуначког отпора и паљевине колибе од стране четника минобацачком ватром, Љ. Поповић и Р. Божовић су посљедњим мецима одузели себи живот.¹⁶

У акцијама четника један број илегалца је ухваћен, а затим затворен или интерниран. Од ових је неколико њих прије или касније стријељано.¹⁷ Међутим, вјероватно у најтежој ситуацији су били илегалци у Вражегрмцима, и то заслужује да се посебно помене, тим прије што су у јануару 1943. сви до једнога пали у руке непријатеља. Предвиђајући да више не могу живјети групно, вражегрмски илегалци су око 20. децембра 1942. донијели одлуку да се раздвоје и склоне сваки у свом селу, бар за извјестан дио зиме. Милорад Милатовић је пошао у Међебе, Вуксан Мијатовић у Баре Шумановића, док су Саво Лучић, Никодин-Одо Лучић и Душан Косовић остали на терену Купинова. Око 1. јануара 1943. Милатовић је на превару ухваћен од стране четника и одмах затворен,¹⁸ а десетак дана касније то се догодило и Мијатовићу. Средином јануара четници су открили и базу у којој су се налазили Саво и Одо Лучић и Душан Косовић.¹⁹ Међутим, ова тројица су у посљедњем тренутку избјегли опкољавање и успјели да се спасу. Послије тога су пошли у Долове Ковачке, надајући се да ће са групом Рада Ковачевића провести извјестан дио зиме. Но, ни та замисао им се није остварила и они су морали поново натраг, а то је значило — у жвале непријатељу. Двадесет другог јануара 1943. четници су открили склониште двојице Лучића и Косовића, из којег они нијесу имали могућности ни да се бране, и тако су ухваћени и затворени, чиме су Вражегрмци остали без иједног илегалца.²⁰

¹⁶ Др Буро Вујовић, н. дј., 159.

¹⁷ Тако су стријељани: Јоле Ковачевић, Пуцо Ковачевић, Милутин Јововић — Шањо, Војо Савићевић, Марко Савићевић, Илија Станковић и др.

¹⁸ Милорад Милатовић је из затвора упућен у интернацију у Италији, из које се вратио са Прекоморском бригадом и касније погинуо у НОВЈ.

¹⁹ Никодин — Одо Лучић и Душан Косовић стријељани су 25. јуна 1943.

²⁰ Саво Лучић и Вуксан Мијатовић, н. дј., Историјски записи, 2/1976, 339, 340.

РАД ПАРТИЈЕ ПО ВОЈНИМ ПИТАЊИМА

Након повлачења партизанских јединица из Црне Горе важан задатак који се постављао пред партијско руководство и све партијске организације, а посебно пред другове који су за то били изричито задужени, представљао је рад на организовању мањих партизанских јединица и група, погодних за војно дјеловање у новим, илегалним условима. Поред политичког рада, партизанске групе, које су могле понекад да досегну и ниво чете, требало је да извршавају и одређене војне задатке у позадини непријатеља, прије свега да врше нападе на мање јединице окупатора на комуникацијама, да ликвидирају петоколонашке вође, да врше препаде на четничке штабове и изводе диверзије и саботаже итд. У саставу ових (у ствари герилских) јединица требало је да буду углавном сви илегалци који нијесу ангажовани као партијски и скојевски руководиоци. Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОВ и ПО за Црну Гору и Боку уочи одступања партизанских снага из Црне Горе дали су инструкције партијским руководствомима на терену и задужили неке појединце за рад по овим питањима.

Формирање партизанских група и њихова војна активност у позадини непријатеља били су предвиђени још током прољећа 1942. године, тј. у периоду поступног узмицања партизанских јединица пред удруженим снагама окупатора и колаборациониста. Тако је штаб Зетског одреда крајем маја у позадини непријатеља оставио Воја Тодоровића, замјеника команданта одреда, са 20 бораца, са задатком да се повежу са групом партизна у Кучима и Братоножићима, те да формирају мању партизанску чету за територију подгоричког среза, која би у почетку са мањим одјељењима (тројкама, петоркама) дејствовала у непријатељској позадини, а касније и у читавом саставу, стварајући постепено услове за прерастање у већу војну формацију. Сличан задатак су добили Коста Шарановић и Бранко Савићевић за даниловградски срез, који је требало да обједине и повежу партизанске групе на терену и оформе их у партизанску чету. И чета која је на челу са Савом Савовићем и Луком Вучинићем враћена у позадину непријатеља требало је да дејствује као војна формација и након повратка на терен. Међутим, од свега тога готово ништа није могло бити остварено. Партизанска чета у подгоричком срезу није могла бити формирана. Ни Шарановић и Савићевић нијесу могли формирати сличну чету у даниловградском срезу, јер је један број илегалаца у међувремену ухваћен или се предао, други су погинули, а трећи су остали по мање-више изолованим групама које су пружале какве-такве изгледе на опстанак. Наравно, ни чета Савовића и Вучинића није се одржала: расформирана је по доласку на терен, поред осталог и због тога што је била већ до тада преполовљена усљед губитака и осипања које је имала. Било је пред-

виђено да се преостали припадници чете повремено састају, али се ни то није могло у таквој форми остварити.

Полазећи од задатака које је имао на војном плану, са једне стране, и од реалних услова са друге стране, Окружни комитет КПЈ је сматрао да је превасходно нужно средити партијске организације и консолидовати њихове редове, успоставити везе, како између илегалаца тако и са свим организацијама, те извршити шире политичке припреме у народу за стварање војних јединица и извођење акција против непријатеља. У датим условима морало се повести рачуна да се акције што позитивније одразе на већину становништва и да се изведу тако да у њима буде што мање губитака са наше стране. Као што је већ речено, ми смо успјели да релативно брзо средимо властите редове, успоставимо доста добре везе и организујемо политички рад на терену. Зато смо крајем љета и почетком јесени 1942. године формирали илегалне партизанске групе по селима од чланова Партије, скојеваца и наших симпатизера који су легално живјели код својих кућа. Те групе су биле нешто бројније по селима која су била приступачнија илегалцима, гдје су бројале и до 20 чланова. Групе су биле нека форма војне организације, која је у датом тренутку требало да ступи у дејство.

Када је почетком друге половине октобра 1942. из Босне, на путу за Албанију, стигао и упознао се са ситуацијом код нас, Блажо Јовановић нам је замјерио што нијесмо формирали војну јединицу и организовали војне акције против непријатеља. Прихватајући његову критику, изречену на састанку Окружног комитета, којем су присуствовала и два члана Покрајинског комитета КПЈ, ми смо на истом састанку, у договору са друговима из Покрајинског комитета, донијели одлуку да формирамо једну партизанску чету у чији састав би ушли илегалци са територије подгоричког и даниловградског, а дијелом и никшићког среза, и то они који нијесу били ангажовани на раду у партијском и скојевском руководству. Уз пуно ангажовање Покрајинског комитета КПЈ, чета је убрзо формирана и први пут се нашла на окупу 17. новембра 1942. на планини Штитову. Чета је бројила 35 бораца. Команду чете су чинили: Јоле Марковић, командир, Обрад Бојовић, политички комесар, Боко Шарановић, замјеник командира, и Драгутин Радовић, замјеник политичког комесара. Задатак чете био је да политички ради са масама и изводи оружане акције против окупатора и четника, с тим да буде што више покретна и да се према потреби и условима дијели на мање групе за извођење ситнијих акција или извршење одређених политичких задатака.

Након формирања партизанска чета је из Штитова пошла у Жупу Никшићку, са задатком да тамо политички ради са сељацима. Међутим, четници су одмах сазнали за њено присуство и онемогућили јој боравак у Жупи, тако да се она, газећи успут

снијег који је у међувремену нападао, повукла 20. новембра 1942. у рејон Вукотице и смјестила се у кућама на Дољу Вукотичком, гдје је и преноћила. Сјутрадан чета се спустила под Лисац, у Гостиље, гдје се задржала два дана, обезбјеђујући се путем патрола од правца Стубице и Стрмице према Мартинићима, у сарадњи са сељацима из Гостиља. За ово вријеме чета је одржала конференције са сељацима у Гостиљу Мартинићком и Брајовићком као и са омладином, а исхрана је била организована по кућама у ова два села.

Сазнавши за присуство партизанске чете, 2. батаљон Зетског четничког одреда под командом Јакова Јововића извршио је покрет правцем Косић — Мартинићи — Гостиље, гдје је стигао 24. новембра прије подне. Уочивши благовремено долазак четника, патроле партизанске чете отвориле су ватру на претходнице четничког батаљона и на тај начин, а према претходном договору, дале чети сигнал да се из села повуче на катун Руиште. Пошто је био пао снијег, четницима је било лако установити у којем правцу се чета повукла, па су у том правцу и окренули. По доласку на катун Руиште команда чете је издала наредбу да борци посједну положај на Буковој главици која доминира катуном. Договорено је да се у циљу изненађења ватра на четнике отвара само из непосредне близине. Када су четници дошли близу Руишта, развили су се у стрељачки строј и отпочели са претресом колиба, а затим су кренули у правцу положаја чете. Међутим, неко од партизана је отворио ватру прије него што су се четници сасвим приближили, што је затим прихватила читава чета. Борба је трајала читав дан, с тим што се партизанска чета, избегавајући фронталну борбу, постепено повлачила у правцу Руишког Гвозда. У борби четници су имали шест рањених, а на страни партизана погинуо је илегалцац Радован Матић, студент медицине из Пипера, и то више својом непажњом, јер се враћао на положај да прихвати заборављену торбу. Намјера четника била је очигледно да чету опколе и униште, али у томе нијесу успјели. Међутим, они су се задржали у селу Гостиљу, гдје су предузели репресалије, прије свега над партизанским породицама које су све сабили у једну кућу.

Акција у рејону Руишта имала је повољан одјек на расположење сељака не само у ближој околини већ и на ширем простору. Насупрот причама и пропаганди четника да су партизани уништени, народ се увјерио да су они присутни и да су спремни за борбу. Нарочито је код сељака позитивно одјекнуло рањавање четника, што су они међусобно препричавали и коментарисали. Около су се чак проносиле приче да је у овој борби рањено више четника него што је то у ствари било. Борба је унијела страх у редове четника, тако да су се послјије ње тешко усуђивали да дођу у рејон Вукотице. Интересантно је да су преко зиме двије групе партизана (укупно око 25) имале

своја склоништа на терену између Вукотице и Студеног, о чему су биле обавијештене четничке команде у Даниловграду и Никшићу. И једна и друга команда водиле су међусобну преписку о томе на чијем терену се партизани налазе како би биле предузете мјере против њих, али је и једна и друга порицала да се ради о њеном терену.

Послије доласка Блажа Јовановића у Црну Гору, сем акције у рејону Руишта организовано је и неколико других мањих акција и диверзија. Тако је у другој половини октобра извршен препад на италијанску стражу на мосту преко Сушице у Косовом Лугу. Ноћу између 31. октобра и 1. новембра на два мјеста крупним камењем преграђен је пут Подгорица — Колашин код Јелиног дуба. Осамнаестог новембра тешко је рањен у Кучима познати четник жандармеријски капетан Илија Ивановић, шеф јавне безбједности у 1. батаљону Зетског четничког одреда.

Међутим, и поред ефеката које су ове акције имале, показало се да су оне још увијек превише смиони подухвати и да непријатељ има велике могућности да им парира и да изврши освету над народом. Тако је и покушај ликвидације Илије Ивановића убрзо плаћен скупим жртвама — погибијом Гојка Радоњића, Рада Прелевића и Милована Ивановића, о чему је раније било ријечи. Истина, погибији ових илегалца допринијела је и њихова неопрезност. Светећи свога функционера, четници се нијесу зауставили само на убијању поменутих илегалца. Када су неколико дана касније погинули Љубица Поповић и Рашко Божовић, четници су ухапсили Бошка Дедића са породицом — зато што је у њиховој колиби нађено ово двоје илегалца. Крајем децембра 1942. четници су Дедића са три сина и кћерком стријељали у Подгорици. Истовремено су током децембра и јануара кроз четнички затвор на Медуну провели преко 200 особа из Куча, у циљу истраживања ко одржава везе са партизанима и ко их храни, као и ко је учествовао у атентату на Ивановића. У другој половини децембра четници су ухапсили и неколико десетина особа у Брскуту, а велике рације извршили су у исто вријеме у Пиперима, Братоножићима, Зети, Љешкопољу и Љешанској нахији. Посебно су окупатор и четници извршили већа хапшења у Подгорици. Том приликом ухапшени су и чланови Партије, тако да је партијска организација у граду престала да ради. Обновљена је тек у љето 1943. године.²¹

Што се тиче партизанске чете која је била у бјелопавлићким планинама, она је послје борбе код Руишта расформирана. Имајући у виду велики снијег који је нападао као и све друге тешкоће, команда чете је на састанку, којем су присуствовали и један члан Покрајинског и два члана Окружног комитета КПЈ, оцијенила да чета нема услова да се даље одржи-

²¹ Др Буро Вујовић, н. дј., 159.

Зато је подијељена на мање групе, које су пошле на своје уже терене и наставиле са политичко-партијским радом као и у претходном периоду. На тај начин се од војних акција привремено одустало, а та привременост је трајала само током зиме 1942/43. године, јер је прољеће донијело ведре дане, обиљежене снажним замахом народноослободилачког покрета и на политичком и на војном плану.

ПОХОД ЧЕТНИКА НА НЕРЕТВУ, ЊИХОВ ПОРАЗ У ТОМ ПОХОДУ И СНАЖАН ЗАМАХ И ПОБЈЕДЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА

Успјеси јединица НОВ и ПОЈ и стварање велике слободне територије у Босни и Хрватској понукали су окупатора да планира и припреми офанзиву против главнине наше војске и наше слободне територије и да на том задатку ангажује и знатне квислиншке снаге. На тој основи команда италијанске војске у Црној Гори намијенила је одређену улогу и четницима из нашег краја. Још у децембру 1942. отпочеле су припреме за поход на Босну јединица Зетског четничког одреда (наравно, и четничких снага из других крајева). Међутим, иако је тзв. четврта непријатељска офанзива убрзо отпочела, тај поход је из одређених разлога у том тренутку отпао, а мјесец-два касније био је актуелан само као поход на Херцеговину, јер је главнина наших снага, односно Главна оперативна група дивизија НОВЈ, с Врховним штабом на челу, у међувремену извршила снажну противофанзиву и до средине фебруара 1943. продрла до ријеке Неретве.

Припреме четника за одлазак у Херцеговину навелико су отпочеле од краја јануара 1943. Већ 1. фебруара Бајо Станишић је преузео дужност команданта црногорског четничког одреда који треба да иде у Херцеговину. Предвиђено је да се у састав овог одреда упути по један батаљон из подгоричког и даниловградског среза и да половину људства дају 1. и 2. батаљон Зетског четничког одреда а да се друга половина попуни добровољцима из састава националистичких батаљона. Након одласка четника у Херцеговину 1. и 2. четнички батаљон требало је попунити новим људством.

У циљу мобилизације — такозваног јављања добровољаца, четници су спровели агитацију и пропаганду, служећи се разноврсним лажима и притиском. Тако су говорили да се у партизанима углавном налазе Муслимани, да партизани убијају и кољу све живо на шта наиђу, да ко год се крсти треба да се дигне на оружје против њих, да партизанима предстоји уништење, да су партизани претрпјели тежак пораз у Босни и Херцеговини, да се предао Радомир Бабић са 1000 партизана, о чему је у фебруару објављен пропагандни распис свим четницима, итд. Уједно су почели да протурају вијести о предаји поједи-

них истакнутих илгалаца. Истовремено су свима који се не одазову позиву запрјетили да ће бити стријељани а њихове породице уништене.

Међутим, одзив за одлазак у Херцеговину био је мали. Зато су четници приступили принудној мобилизацији. Након прикупљања људства на одређена мјеста (Врађићке Њиве, Мартињићи) четничке јединице су камионима пребачене за Никшић, а одатле 23. фебруара у Мостар. У састав одреда који је под командом Баја Станишића пошао у Мостар било је 2200 четника, од чега је 1200 четника отпадало на људство из срезова подгоричког и даниловградског, а остало је мобилисано у срезу никшићком. На челу батаљона налазило се командно особље сталног састава. Иначе, Станишић је наредио да се по одласку четника на Неретву приступи формирању, односно попуни Зетског четничког одреда. За новог команданта Зетског одреда наменован је потпуковник Тодор Пајовић, а за његовог помоћника мајор Васо Вукчевић. За команданта 1. батаљона наменован је капетан Лабуд Ивановић, за команданта 2. батаљона капетан Андрија Драговић, док је на дужности команданта 4. батаљона и даље остао капетан Шпиро Стојановић. Састави ових нових штабова требало је да остану до повратка снага Баја Станишића са Неретве.

И после одласка Станишићевих снага на Неретву четничке команде су наставиле са мобилизацијом за одлазак четничких јединица у Херцеговину за борбу против партизана, јер се потреба за тим и даље осјећала. Тако је у марту мобилисано око 2000 четника, од којих мањи број из подгоричког и даниловградског среза. Ова четничка формација кренула је крајем марта из Никшића и посјела положај у рејону Горанска.

Крајем фебруара и почетком марта четнички одред Баја Станишића доживео је тешке поразе у борби против партизана на Неретви и другим мјестима у Херцеговини. Већ после првих поразана настала је паника и расуло у четничким редовима, болнице су се напуниле рањеницима (први рањеници су у никшићку болницу стигли 5. марта), један дио четника се предавао партизанима, док је велики број напуштао положаје и враћао се кућама.²²

Поразима у Херцеговини имали су тешке посљедице по четнички покрет. Четници су се до краја демаскирали пред народом као слуге окупатора. С друге стране, заоштрени су супротности у редовима четника, а посебно између четника и сепаратиста, које су још од раније почеле да се манифестују. У срезу даниловградском појавила су се размимоилажења у четничким редовима по питању борбе против партизана још крајем 1942.

²² Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941—1945*, Цетиње 1977, 299—325.

године, која су у овом тренутку достигла знатније размјере. Бајо Станишић, Јаков Јовановић, Шпиро Стојановић и други били су за одлучан курс борбе против партизана, уз пуну сарадњу с италијанским окупатором, док је једна група „националиста“, на челу које су били неки либералнији интелектуалци, окупљени око Вељка Бошковића, Душана Буровића и других, заступала линију лабављења веза са окупатором и тражења путева за успостављање либералнијих односа према партизанима. Ови задњи су захтијевали да се прекине са хапшењима, убијањима и стријељањима, као и да се обустави братоубилачка борба.

Супротности између четника и сепаратиста нарочито су се заостриле у вријеме похода четника у Херцеговину. Сепаратисти су спровели жестоку кампању против тог похода. Иначе, Крсто Поповић, командант сепаратистичке Ловћенске бригаде, са својим људством пошао је на границу Црне Горе према Херцеговини, са задатком да брани „своју територију“ од партизана. У самом даниловградском и подгоричком срезу утицај сепаратиста био је мали. Једино су Ново Вулетих, Мирко Драговић и Новица Радовић имали извјестан утицај у својим селима (Кујава, дио спушке општине, дио Мартинића), а браћа Грујовићи — Томаш и Борбе — имали су нешто већи утицај у Пиперима. Један број људи из среза даниловградског, а и из подгоричког, користио је заостреност између четника и сепаратиста, па се у циљу избјегавања четничке мобилизације склањао у Катунску нахију. Међу овима је био и Ново Вулетих.

Четничко растројство последице пораза у Херцеговини најбоље илуструју документи самих четника. У том погледу франтан је извјештај капетана Василија Петричевића, инспектора националне жандармерије зоне Подгорице, од 20. марта 1943. године. У том извјештају, који је намијењен Бају Станишићу, Петричевић обавјештава да је ситуација на терену веома тешка и да се одмах по Бајовом одласку у Херцеговину осјетио појачан отпор маса, да је појачан рад „деструктивних елемената“, да круже разне вијести у народу „какве се ни у сну не могу сањати“, да је у народу „остало доста злог трага“ и да „исправни људи задрхташе и набоше се у малом броју усамљени“. Капетан Петричевић извјештава даље да су команде националистичких батаљона неактивне и да не предузимају мјере против окупљања „симпатизера црвених“. У вези са мобилизацијом за одлазак нове групације четника у Херцеговину Петричевић каже да је „одзив испод сваке критике“, да се нико није јавио из Подгорице, Пипера, Љешкопоља, Куча и Братоножића, те да је једино потпуковник Михаило Мугоша сакупио 90 људи из Љешанске нахије и Зете.²³

²³ Документа о издајству Драже Михаиловића, књ. 1, док. 74.

Слично о стању у редовима четника извјештава и Јован Радоњић, командант 3. националистичког батаљона (даниловградски срез), у писму Јакову Јововићу од 17. априла 1943. Радоњић саопштава да дух и морал четника није на висини, да је њихова борбена спремност сумњива и да он нема поуздања у своје четнике, да очекује да ће поједине групе напустити положаје приликом прве борбе, да се његов батаљон не може увести у борбу и да он не може понијети одговорност за рад и понашање овако несигурног људства.²⁴

Насталу климу и околности, природно, користила су партијска руководства и наше организације на терену да што више срозамо непријатеља и уздигнемо позиције народноослободилачког покрета. У вријеме четничке мобилизације за одлазак у Херцеговину ми смо, поред појачане политичке активности, вршили припреме за стварање партизанских јединица и за извођење војних акција. Посебну пажњу посветили смо учвршћењу партизанских група (које смо формирали крајем љета и почетком јесени по селима), припремајући их да се одазову на позив Партије, када то услови буду омогућили и потребе захтијевале. Упозорили смо чланове ових група и друге наше пријатеље да уколико не буде изгледа да могу избјећи четничку мобилизацију неодложно иду к нама, у партизане. Но, уколико се деси да неки од њих ипак буду мобилисани, онда да на фронту шире панику и деморализацију и да се што прије могу предају партизанима. У циљу што већег раскривања четника повезали смо се и са групом Вељка Бошковића, а такође смо успоставили контакте и са неким мање истакнутим вођама сепаратиста (браћа Грујовићи, Ново Вулетић), захтијевајући од њих да раскину са својим вођством и да се одлучније боре против четника.

Наступање јединица НОВЈ према Херцеговини и Црној Гори и тешки пораз и расуло четничких јединица и њихово безглаво одступање учинили су положај четника веома критичним. Артиљеријска ватра од правца Херцеговине, која се чула четири узастопна дана негдје крајем фебруара, као и прве вијести о поразу четника у Херцеговини, постали су предмет сталних препричавања и коментарисања у народу. Ускоро су стигли и први дезертери из четничких јединица, који су преносили приче о херојству партизана, истичући да је то страшна војска, да нема те силе која их може зауставити у њиховом наступању, да ће сигурно побједити, не изостављајући при том ни поједине детаље, а нарочито у вези с борбеношћу партизанки. Неки четници које су партизани били заробили а затим пустили на слободу били су последије тога наши добри агитатори. Довољна је била већ сама њихова прича о човјечном поступању партизана са заробљеницима. Овдје се углавном радило о људима који су

²⁴ АВИИ, к. 134, док. 33/1.

принудно мобилисани и одведени на фронт, али било је и других. Ми смо све ове појаве, наравно, користили како бисмо још више разбили четнике и учврстили јединство маса и њихову вјеру у коначну побједу народноослободилачког покрета. У том периоду радили смо на формирању и учвршћивању антифашистичких организација: омладинске и АФЖ-а, као и народноослободилачких одбора и партизанских група. У таквим условима народне масе, које су безмало годину дана обмањиване и држане под тешким притиском окупаторско-четничке страховладе, ослобађале су се све више страха окупатора и четника и почињале да увиђају да је пут народноослободилачке борбе једино исправан пут и да се све више активирају у народноослободилачком покрету.

Процјењујући развој догађаја, Окружни комитет КПЈ Подгорица је у марту 1943. године одржао састанак на коме је донио одлуку да се што прије отпочне са мањим оружаним акцијама против непријатеља. Убрзо затим, већ крајем марта и почетком априла, изведено је неколико акција. Група партизана коју су сачињавали: Бока Шарановић, Саво Савовић, Милан Бобичић, Никола Секулић и Зарија Ковачевић пробила се једног дана у први мрак преко Вучице и Тараша, кроз село Секулиће и дошла на мост на Морави, одакле је отворила ватру на италијански војни логор код манастира Ждребаоника, којом приликом је убила и ранила неколико италијанских војника и официра. Послије тога група се неопажено провукла кроз село и вратила у базу. Окупатор је, у знак одмазде за ову акцију, похапсио и интернирао 83 особе из Секулића, Горице и околних села. У исто вријеме, дакле такође крајем марта, друга група партизана у саставу: Драгутин Вуковић, Владислав-Вале Распоповић и Боко Грдинић, отворила је ватру из пушкомитраљеца на једну кућу у Доњем Селу у Мартинићима, у којој је била смјештена једна чета 2. батаљона Зетског четничког одреда. Четници су у највећој паници напустили ту кућу и повукли се у правцу ријеке Зете. Требало им је доста времена док се приберу и среде. Нешто касније група партизана из Пипера извршила је препад на посаду од 15 четника, која се налазила на мосту преко ријеке Мораче у селу Биочу. Ноћу између 11. и 12. априла 1943. група команско-загарачких партизана препријечила је пут камењем и путем кратког споја прекинула телефонску везу на седмом километру пута од Подгорице ка Даниловграду. Све ове акције унијеле су пометњу код окупатора и четника и наишле на добар пријем код народа.

Повољан развој политичких прилика, све већа наша активност на политичком и војном плану, а посебно повољан развој офанзивних дејстава Главне оперативне групе НОВЈ након пробоја непријатељског фронта на Неретви и све брже наступање Групе ка Црној Гори и Санџаку, створили су повољне услове за

стварање партизанских јединица на нашем подручју. На основу директиве Покрајинског комитета КПЈ, односно Оперативног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку, Окружни комитет КПЈ Подгорица на свом састанку, одржаном средином априла 1943, донио је одлуку о формирању Зетског НОП одреда. Том приликом позвао је да ступе у партизане чланове Партије и СКОЈ-а и наше симпатизере, чланове партизанских група, као и један број родољуба из Бјелопавлића (са лијеве стране ријеке Зете), Пипера, Куча, Братоножића и Брскута. Позиву се одазвало око 300 људи и они су се нашли на окупу до 19. априла. Одмах је формиран Зетски одред са два батаљона. Сваки батаљон је имао по око 150 бораца. Штаб Одред су чинили: Војо Тодоровић, командант, Спасоје Ивановић, политички комесар, Јоксим Радовић, замјеник команданта, Ратко Радовић, замјеник политичког комесара. Штаб 1. батаљона чинили су: Илија Љумовић, командант, Марко Радевић, политички комесар, Вукосав Божовић, замјеник политичког комесара. Штаб 2. батаљона био је у саставу: Бока Шарановић, командант, Милисав Кољеншић, политички комесар, Драгутин Вуковић, замјеник политичког комесара. У 1. батаљону било је људство из Пипера, Куча и Братоножића, а у 2. батаљону људство из Бјелопавлића са лијеве стране ријеке Зете. У прво вријеме јединице Зетског одреда су се срећивале, биле су политички врло активне и изводиле су мање акције. Штаб Одред и 2. батаљон налазили су се у рејону Лисца, док је 1. батаљон био размјештен у рејону Црног Гвозда. Убрзо послје формирања Зетског НОП одреда на наш терен је дошао Јефто Шћепановић-Чајо, који је, по одлуци Покрајинског комитета КПЈ, преузео дужност политичког секретара Окружног комитета КПЈ Подгорица.

Иако депримирани и растројени, четници су покушали да се приберу и да реагују на настало стање. Тако је штаб Зетског четничког одреда поводом формирања Зетског НОП одреда извршио мобилизацију својих снага са којима је већ око 22. априла заузео фронт од Острошких греда до Бротњика с оријентацијом да главнину усмјери у рејон Гостиља, Радовча, Копиља, Сеоца и Ожега. Убрзо је групација од око 1000 четника запосјела положаје изнад Гостиља, Копиља и Радовча, у најмери да нас изолује од база и онемогући нам везу са народом. Истовремено су четници вршили снажан притисак на сељаке да их уплаше и одвоје од партизана. Но, упркос свих мјера које су четници предузимали, поједине партизанске групе перманентно су се ноћу провлачиле кроз четничке положаје ка селима и обратно, одржавале контакте, појединачно или групно, обавјештавале сељаке о успјесима партизана, прикупљале податке о непријатељу, обезбјеђивале храну итд. Четници су појачавали своје снаге, али ми смо упркос томе повећавали своју активност у позадини непријатеља, а организовали смо и мање акције. Тако смо крајем априла поставили засједу у кланцу званом

Стубица, на комуникацији Мартинићи — Гостиље, која је напала четничку колону и заплијенила 13 натоварених коња, од којих осам са муницијом а пет са храном. Муницију је дијелом користио наш одред, а већи дио је уручен Четвртој и Петој црногорској бригади приликом њиховог доласка на наш терен.

Крајем априла четничка команда је довела појачање од око 1000 четника из Куча и Братоножића, који су распоређени у рејону Ожега и Сеоца у Пиперима. Италијанска артиљерија и авијација биле су активне и тукле су свакодневно партизанске положаје. Сем тога, окупатор је ангажовао и једну своју чету минобацача 81 mm, као и једну чету радио-везе, које су биле на положајима сјеверно од села Копиља.

Штаб Зетског одреда је ради успостављања везе у више наврата слао патроле ка јединицама НОВЈ које су се све више приближавале. Једна од тих патрола је настрадала у Жупи Никшићкој. То је прије свега било успостављање везе са Четвртом црногорском пролетерском и Петом црногорском НОУ бригадом, као и са Главним штабом НОВ и ПО за Црну Гору и Боку, којему је штаб одреда слао извјештаје, већином обавјештајне природе. Почетком маја штаб одреда је, по наређењу Главног штаба, упутио (махом без оружја) прву групу бораца за попуну црногорских бригада.

У првој половини маја вршене су припреме за извођење напада на четничке снаге у циљу њиховог разбијања и уништавања. Главни штаб је 9. маја упутио двије десетине са четири пушкомитраљеза из састава 3. батаљона Четврте пролетерске бригаде и два лака бацача као појачање нашем одреду. Одред је добио задатак да организује засједе на погодним мјестима, како би спријечио евентулни покушај четника да се пробију према Жупи Никшићкој. С друге стране, одред је имао задатак да успостави контакт са јединицама НОВЈ које су се већ налазиле на комуникацији Никшић—Шавник, у Беранића Гори. Истовремено, задатак одреда био је да у четничким редовима шири наш политички утицај и да четнике наговара да прелазе у наше редове или да се враћају кућама.

Четници су, са своје стране, такође вршили убрзане припреме и мобилизацију људства за борбу против партизана, тако да су између 10. и 12. маја довели на положаје нових 1500 људи, што значи да су наспрам јединица Одреда имали укупно око 3500 људи. Четници су сада били распоређени у три групације, и то: једна групација у Гостиљу у јачини од 500 људи, друга — средишња и најјача — на положајима сјеверно од линије Копиље — Радовче у јачини од око 2000 људи, и трећа групација на положају Сеоца — Ожези у јачини од око 1000 људи. Намјере четника да изврше напад на јединице Зетског одреда предухитрила је Ударна група батаљона, формирана по наређењу Врховног штаба. У саставу Ударне групе били су: 3.

батаљон Четврте црногорске пролетерске, 2. и 4. батаљон Пете црногорске ударне бригаде, као и батаљони Зетског НОП одреда.

Ударна група батаљона извршила је напад на четничке снаге 13. маја. Штаб Зетског одреда извршио је претходно неопходне припреме за овај напад: прикупио податке о непријатељу и његовом распореду, одредио водиче за јединице, извршио политичку агитацију у редовима четника, позивајући их да не дају отпор већ да се предају партизанима или да се враћају кућама (што су многи и урадили већ после првог напада партизанских јединица на четничке положаје) итд. Пошто се дио Ударне групе батаљона забацио непријатељу за леђа, отпочео је силовит фронталан напад на четничке положаје који су након краће борбе савладани и четницима нанијети велики губици у људству и материјалу. Иако бројна, четничка групација се распала, а људство се вратило кућама, изузев мањег броја четника из Зете и Љешкопоља и четничког батаљона из Љешанске нахије.

Послије разбијања четника у рејону Копиља, Ударна група је добила задатак да продужи у правцу Биоча и повеже се с припадницима народноослободилачког покрета у Кучима. Петнаестог маја Ударна група се код Биоча сукобила са 383. пуком (без једног батаљона) дивизије „Венеција”, ојачаним са двије батерије, батаљоном четника и водом „дрних кошуља”. Иако је у току борбе непријатељу притекао у помоћ 86. батаљон „дрних кошуља” из Подгорице и један батаљон 127. пјешадијског пука дивизије „Фиренце”, који тек што је био стигао из Скадра, непријатељске снаге су у тродневној борби тешко потучене и разбијене. Готово комплетан је уништен 3, а добрим дијелом и 1. батаљон 383. пука. Погинуо је и командант пука пуковник Верћеси. Укупни губици 383. пука износили су 739 мртвих и заробљених, а и остале јединице су имале губитака. Заплијењен је и велики ратни плијен од непријатеља.

Одмах после борбе код Биоча отпочела је пета непријатељска офанзива. У вези са тим, а по наређењу штаба Треће ударне дивизије, Ударна група се, почев од 22. маја, повлачила правцем: Вукотица — Штитово — Баре Бојовића — Беранића Гора. Са Ударном групом повукле су се и јединице Зетског одреда, као и већина партијско-политичких радника са терена. Јединице Зетског одреда биле су наоружане оружјем које је заплијењено од непријатеља. Након повлачења Одред се краће вријеме задржао у рејону Бара Бојовића, а потом се пребацио у Беранића Гору, гдје је био у резерви и на одмору. Крајем маја, по наређењу Главног штаба за Црну Гору и Боку, Зетски

одред је расформиран. Мањи дио људства је упућен у Четврту пролетерску бригаду за попуну њеног 3. батаљона, а већи дио људства у Пету црногорску ударну бригаду за попуну њеног 4. батаљона, као и за формирање 5. батаљона те бригаде у јачини од око 120 бораца.

ПРОМЈЕНЕ НАКОН ПЕТЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ И НОВИ УСПЈЕСИ НОП-а У ОЧЕКИВАЊУ КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ

Уочи битке на Сутјесци са Драгош-седла враћен је на терен нови Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, с Блажом Јовановићем на челу, а са њим и близу 50 партијских радника за политичко-партијски рад у позадини. Но, сем ових, у позадину се у току и по завршетку пете офанзиве, по групама или појединачно, враћао и знатан број бораца црногорских бригада, већином рањених и исцрпљених, прије свега из састава Пете бригаде, који нијесу успјели да се пробију са главним наших снага у Босну. Најјачу од тих група представљао је десетковани 4. батаљон Пете бригаде (командант Никола Живковић, политички комесар Душан Баровић), који је око 10. јула стигао у Бањане. За ове борце велику опасност представљали су четници који су, упркос пораза које су доживјели у току четврте офанзиве и разоружавања знатног броја четника од стране Немаца уочи пете офанзиве, користећи депримираност насталу усљед великих губитака јединица НОВЈ на Сутјесци, показали велику дрскост, хватајући и убијајући рањене и болесне партизане гдје год су могли. Усљед такве агресивности четника ни батаљон Пете бригаде није се могао одржати. Он је у Бијелим Рудинама нападнут од стране окупатора и четника, којом приликом је имао и неколико мртвих и рањених. Том приликом се један број бораца одвојио од штаба батаљона и пошао својим правцем, а штаб батаљона и око 30 бораца наставили су покрет и 15. јула стигли у Сиљевицу, на територију Комана, гдје су се повезали са илегалним партијским радницима. Тада је штаб батаљона донио одлику да се људство подијели у групе, које су упућене у своја мјеста, с тим да се тамо повежу с илегалцима и да се на позив поново јаве у батаљон.

Након нашег повлачења са терена за вријеме пете непријатељске офанзиве, са јединицама се повукао углавном и сав партијски кадар. Зато је било нужно да се на терен што прије врати један број илегалних партијских радника. По одлуци Покрајинског комитета КПЈ почетком јуна са територије шавничког среза на терен се вратио Зарија Стојовић са групом од 18 илегалаца. Задатак ове групе био је да изврши припреме за долазак и прихват веће групе партијских радника која је требало такође да се врати на рад у непријатељску позадину. Истовремено

но је ова група требало одмах да се повеже са члановима Партије и СКОЈ-а који су остали на терену, као и да политички дјелује, прије свега међу симпартизерима НОП-а. Друга, већа група партијских радника стигла је на терен подгоричког и даниловградског среза већ крајем јуна. Одмах након тога формиран је Окружни комитет КПЈ за Подгорицу на челу са Савом Брковићем као секретаром. Такође су формирани срески комитети КПЈ за Подгорицу (секретар Драгутин Радовић) и Даниловград (секретар Драгутин Вуковић).

Међу враћеним кадровима са нашег терена били су: Пуниша Перовић, који је постао члан Покрајинског комитета КПЈ, Радомир Бабић, који је од Покрајинског комитета задужен да ради по војним питањима, Бошко Буричковић, који је од Покрајинског комитета постављен за секретара Окружног комитета КПЈ Никшић, Рудолф Приморац, Вујадин Поповић, Вукалица Милутиновић — Бедо, Ратко Радовић, Душан Вуковић, Спасо Дракић, Душан Филиповић, Драго Вуковић, Лука Вучинић, Војо Тодоровић, Драгутин Радовић, Грујо Јовановић, Блажо Марковић, Јоксим Радовић и многи други. Јула мјесеца на наш терен је дошао и делегат ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ Иван Милутиновић, заједно са члановима Покрајинског комитета.

Активност окупатора и четника била је кратког даха, импулсирана више посљедицама Сутјеске него њиховом снагом. Услови за рад за народноослободилачки покрет након пете непријатељске офанзиве реално су били далеко повољнији него годину дана раније. Четници су политички до те мјере били компромитовани и разбијени а војнички ослабљени да већ није су представљали неки озбиљнији фактор, иако су неке њихове мање јединице ишле у потјере за илегалцима. Италијански окупатор је исто тако био ослабљен. Двадесет петог јула 1943. пао је са власти фашизам у Италији, а предстојала је и скоро и потпуна капитулација те земље. Депресија НОП-а послје Сутјеске била је тренутног карактера. Расположење маса брзо се почело поправљати, а ускоро су створени услови за слободније кретање илегалца по селима, а нарочито у брдским крајевима. Једино је у Пиперима ситуација била нешто неповољнија због реакције на борбе које су тамо у мају вођене и репресалија које је италијански окупатор уз помоћ четника извршио након повлачења партизана. Но, и тамо се ситуација већ од средине љета поправила, тако да су илегалци након тога могли слободније да се крећу.

Средином љета 1943. године поново су за Окружни комитет КПЈ Подгорица везане партијске организације са територије на десној обали ријеке Зете, које су привремено биле повезане

са Окружним комитетом КПЈ Цетиња. С тим у вези долази до формирања новог Среског комитета КПЈ Подгорица на челу са Миланом Раичковићем. Успостављене су чвршће везе са Зетом, Љешкопољем, Љешанском нахијом, Команима, Загарчем и Косовим Лугом, као и са Подгорицом и Даниловгадом. У Подгорици је, послје дуже паузе у раду, партијска организација поново формирана. Истовремено су обновљене и консолидоване партијске и скојевске организације и руководства по општинама.

У овом периоду оживљава рад за народноослободилачки покрет и по осталим секторима: војном, омладинском, АФЖ, НОО, обавјештајној служби и др. Активисти НОП-а су се са народом повезивали путем појединачних контаката као и путем конференција, које су одржаване све више по селима. На тај начин сељаци, омладина, жене и др. упознавани су са политичком ситуацијом у свијету и код нас. Говорено им је о неминовној и скорој пропасти окупатора и четника. Радило се и на продубљавању јаза у редовима четника, а посебно између четника и сепаратиста.

У читавом раду за НОП посебна пажња посвећивана је активности на војном плану. Иако су резултати у овом погледу били релативно скромни, ипак су били значајан и незамјенљив чинилац, нарочито у вези са наступајућим догађајима око капитулације Италије. Још крајем јула 1943. од бораца Четврте и Пете бригаде који су се послје пете офанзиве вратили на терен формирана је партизанска чета. Истовремено се приступило формирању илегалних партизанских група по селима у које су улазили чланови Партије и СКОЈ-а и наши симпатизери. Након формирања ових група радило се на њиховом политичком и војном припремању за акције и на стварању већих партизанских јединица. Крајем августа 1943, приливом нових бораца — опорављених повратника са Сутјеске, партизанска чета је прерасла у батаљон који је формиран на Пониквици Брајовићкој. Приликом формирања батаљон је бројио око 70 бораца. Командант батаљона био је Вујадин Поповић, а политички комесар Милисав Кољеншић. Овај батаљон је био под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку све до његовог поновног укључивања у састав Пете црногорске ударне бригаде 30. септембра 1943. У ствари, батаљон је до уласка у састав бригаде званично третиран као 1. батаљон Зетског НОП одреда. Другог септембра 1943. батаљон је на Пиперској Лукавици, у близини Капетановог језера, ступио у борбу са њемачким извиђачким одредом из састава 3. батаљона 75. ловачког пука 118. дивизије и нанио му губитке од 17 мртвих и 7 рањених. Уз то, заплијењена су два коња, једна радио-станица,

17 пушака, једна полуаутоматска пушка, два парабелума, неколико ручних бомби, 3.000 пушчаних метака и друга ратна опрема. То је био значајан успјех и допринос општим напорима који су вршени као припреме НОП-а за случај капитулације Италије, до које је недјељу дана послије борбе код Капетановог језера и дошло.

Биланс успјеха НОП-а био би још већи да непријатељу није пошло за руком да у овом периоду убије неколико познатих илгалаца у срезу подгоричком. Тако су у другој половини јула погинули од стране четника Бобо Прелевић, Милија Секүловић, Милан Прелевић, Иван Прелевић, Милан Радоњић и Мило Чејовић у Кучима, а 31. августа Олга Поповић у Пиперима.

Ратко Радовић, Зарија Стојовић и Мирко Рачић